

SOCIALDEMOKRATIETS POLITIK I 1960'ERNE

TEORI OG PRAKSIS

Af Vagn Oluf Nielsen

Indledning og problemstilling

»--- det danske socialdemokrati er i bund og grund et borgerligt parti, hvis ideologi og politiske praksis på alle væsentlige punkter står i modsætning til den socialistiske kamp mod kapitalismen. --- Det er vigtigt at slå fast, at den socialdemokratiske reformisme er en *borgerlig* og ikke en socialistisk reformisme. SD ønsker nok reformer, men ingen, som principielt overskrider dem, de borgerlige partier kan acceptere.«¹ Således konkluderer Hans Erik Avlund Frandsen sin interessante arbejdstekst om socialdemokratiet efter 1945. Det må vel siges at være en hård dom og samtidig er det nok den almindelige opfattelse på venstrefløjen. Men er det også en rimelig dom? Over for Frandsens konklusion skal her først bringes to citater:

»--- Det danske socialdemokrati er reformistisk. --- Det er muligt med demokratiske metoder og uden anvendelse af vold at omdanne samfundet i socialistisk retning. Det viser udviklingen i Sverige, Norge og Danmark. Halvfjerdserne synes at blive en vanskeligere periode end de tidligere årtier. Socialdemokratiet vil fortsætte kampen for reformer og gradvis ændring af samfundet i socialistisk retning og med stadig anvendelse af de demokratiske principper. Ved næste korsvej møder vi selve det økonomiske demokrati.« (J.O. Krag 1976)²

»--- nogle socialdemokrater og fagforeningsfolk har ment, at klassekampens dage var forbi, og at det hele blot drejer sig om at administrere det kapitalistiske samfund en smule bedre end politikere med en borgerlig opfattelse kunne gøre det. Det tror jeg er en fuldstændig fejlvurdering. Klassekampen må gå videre, simpelthen fordi langt fra alle klasseskel er udvisket. Denne klassekamp må så antage former, der passer til vor situation, og som endog i visse perioder og på visse områder giver sig udtryk i samarbejde med andre klasser. Det er i denne komplekse udviklingsfase, vi i Socialdemokratiet og i fagbevægelsen ikke må miste vor identitet. Vi må nok gå ind i et arbejde for at lappe på det nuværende samfund, men vi må lige så energisk gå ind for at ændre det i retning af det klasseløse samfund.« (Anker Jørgensen 1971)³

Disse udtalelser af to socialdemokrater, som vel må siges at have haft stor indflydelse i partiet i 1960'erne og 70'erne, støtter jo ikke ligefrem Frandsens konklusion. Både Krag og Anker Jørgensen går klart ind for en *socialistisk* reformisme, og ikke en borgerlig, og det sker på tidspunkter, hvor de ikke behøver at lade taktiske hensyn bestemme deres udtalelser. For Krag vedkommende stammer citatet fra tiden *efter* hans placering som statsminister og parti-

leder, for Anker Jørgensens vedkommende *før*. Der er gode grunde til at regne med, at de mener, hvad de skriver. På den anden side kan man naturligvis ikke på grundlag af de to udtalelser alene bygge en argumentation op om, at socialdemokratiet i 1960'erne og 70'erne har været et reformistisk socialistisk parti. Der skal nok mere til.

I det følgende skal det danske socialdemokratis politik i 1960'erne tages op til en nærmere undersøgelse. Det skal undersøges og diskuteres, om socialdemokratiet i teori og praksis kan siges at være et socialistisk parti, som vil reformere Danmark til et socialistisk samfund. I den forbindelse vil det være af særlig interesse at finde ud af, hvad ledende socialdemokrater forstår ved begreberne »demokratisk socialisme« og »økonomisk og industrielt demokrati«, og hvorledes de søger at realisere disse begreber i praktisk politik. Undersøgelsen af socialdemokratiets teoretiske grundlag vil naturligt tage sit udgangspunkt i kongressen i 1961, hvor partiets nye principprogram og arbejdsprogram blev vedtaget. Derefter vil debatten blive fulgt i store træk frem til 1966, da socialdemokratiet og SF opnåede flertal i folketinget ved valget i november. Partiets praksis vil blive afprøvet i forbindelse med samarbejdet med SF i 1966-67: hvad var den socialdemokratiske praksis i den periode, hvor partiet tilsyneladende havde de bedste muligheder nogensinde for at føre dets teorier ud i livet? Hvad ville socialdemokratiet bruge arbejderflertallet til? Derefter vil partiets teoretiske debat igen i korte træk blive fulgt i perioden 1968 - ca. 1970, og i forbindelse med en analyse af det forslag til principprogram, som skal behandles på socialdemokraternes kongres i sommeren 1977, vil der blive gjort et forsøg på at drage en foreløbig konklusion. Konklusionen kan kun blive foreløbig, dels fordi artiklen fremtræder som et synspunkt blandt andre, og ikke som en færdig historisk sandhed, og dels fordi tiden desværre ikke har rakt til at gøre undersøgelsen så grundig i denne omgang, som det kunne være ønskeligt.

Omkring principprogrammet 1961

Da socialdemokratiet i juni 1961 holdt kongres i Falkonercentret i København, skete det i en stemning af medgang, og der er næppe tvivl om, at mange socialdemokrater den sommer følte som den nyudnævnte partiformand Viggo Kampmann, da han udbød: »Hvor er det dejligt at være socialdemokrat!«⁴ Baggrunden for denne spontane glæde var følgende: fra omkring årsskiftet 1957/58 skete der en betydelig forbedring i Danmarks økonomiske situation. Forbedringen viste sig ved en stærk øget industriproduktion og -eksport, en forbedring af valutastillingen, efterhånden fuld beskæftigelse og en stigende realløn for alle grupper i samfundet. Industriproduktionen steg med mere end 30 pct. fra 1958 til 1961.⁵ Valutabeholdningen gik jævnt op fra 357 mill. kr. ved udgangen af 1957 til 1531 mill. kr. ved udgangen af 1959.⁶ Arbejdsløsheden, som gennem det meste af 1950'erne lå på et gennemsnit omkring 10 pct., var i 1959 bragt ned på 5,9, i 1960 på 4,2, og i juni måned 1961, da kongressen fandt sted, var den helt nede på 1,2!⁷ Den fulde beskæftigelse var en kendsgerning. Gennemsnittet for 1961 blev 3,3 pct. Reallønnen steg i takt med forbedringen i kon-



Jens Otto Krag og Aksel Larsen under regeringsforhandlingerne d. 25-11-1966.

junkturene. Ganske vist blev der i 1958 indgået en treårig overenskomst, som ikke indebar særlig store lønforbedringer, men især i sommeren 1960 lykkedes det arbejderne at gennemføre en række arbejdsnedlæggelser med heldige udfald, således at også de normallønnede kom med i den kraftige lønledning, som fandt sted på denne tid⁸, og som blev muliggjort af manglen på arbejdskraft.

Dette kraftige opsving i dansk økonomi i slutningen af 1950'erne havde sin baggrund i flere forskellige forhold. Først og fremmest skyldtes det, at verdensmarkedets priser på råstoffer faldt stærkt, således af Danmarks bytteforhold til udlandet forbedredes. Samtidig understøttede trekantregeringens politik i nogen grad den økonomiske vækst ved at skabe gode afskrivnings- og investeringsmuligheder for erhvervslivet og ved at optage lån i udlandet.⁹

Hvilken indflydelse de forbedrede økonomiske forhold havde på valgresultatet i november 1960, er det naturligvis vanskeligt at sige noget sikkert om. Af de tre regeringspartier, Retsforbundet, Det radikale Venstre og socialdemokratiet, gik kun det sidstnævnte frem, oven i købet efter datidens forhold temmelig meget, nemlig fra 70 til 76 mandater. Partiets slogan under valgkampen var »gør gode tider bedre«.¹⁰ Da Retsforbundet blev helt udslettet ved folketingsvalget, mistede regeringen sit flertal, og Viggo Kampmann måtte skabe sig et knebent parlamentarisk flertal i det nye folketing ved at danne regering med de radikale og gøre et af de grønlandske mandater, Mikaet Gam, som havde sympati for de radikale, til grønlandsminister.¹¹ Kampmann havde fået dannet en regering, som ganske vist havde et mindre flertal end trekantsregeringen, men som var bedre i overensstemmelse med socialdemokratiske traditioner.

Således var da situationen, da socialdemokratiet holdt kongres i sommeren 1961. Fortsat gode tider og ret sikker regeringsmagt. Kun de netop overståede overenskomstforhandlinger, som var endt med langvarige strejker, voldsomme sammenstød mellem politi og arbejdere, regeringens ophøjelse af mæglingsforslaget inden for transportområdet til lov, og som blev ledsaget af landmændenes leveringsstop, kunne en kort overgang formørke den socialdemokratiske himmel og endnu en gang afdække partiets dilemma: på den ene side ønsket om at fastholde den politiske magt i landet, for at arbejderklassen kan få de bedst tålelige forhold under et kapitalistisk system, og på den anden side forpligtelsen til at få dette system til at fungere bedst muligt, undertiden med det resultat, at en socialdemokratisk eller socialdemokratisk ledet regering må foretage indgreb mod arbejderklassen.

På kongressen vedtog socialdemokraterne deres nye principprogram¹², som afløste 1913-programmet. Programmet blev til på den måde, at partiet i august 1957 nedsatte en programkommission, som bestod af stort set alle de ledende socialdemokrater. Til det egentlige arbejde med at udforme et foreløbigt udkast valgtes en arbejdsgruppe, som følgende havde sæde i: Alsing Andersen, Eiler Jensen, K.B. Andersen, Erling Jensen, Jørgen Paldam og Niels Matthiasen. Gruppens forslag blev fremlagt for den samlede kommission, som behandlede forslaget på en række møder i slutningen af 1960 og begyndelsen af 1961. I februar 1961 sendtes programudkastet til behandling i partiforeningerne og til

offentlig debat, og de indsendte ændringsforslag blev viderebehandlet og indgik i kongressens endelige drøftelse.¹³

Nøglebegrebet i principprogrammet er »den demokratiske socialisme«, som sættes op som modsætning til både diktatur og kapitalisme (s. 163). Der tilsigtes åbenbart en balance mellem og en sammenkædning af det enkelte menneskes frihed og lighed mellem menneskene: »Den demokratiske socialisme har som mål at frigøre mennesket, sikre dets tryghed og give det mulighed for en fri udvikling under ansvar over for fællesskabet.« (s. 162). »For den demokratiske socialisme er kravet om menneskets frihed uløseligt forbundet med kravet om økonomisk retfærdighed og lige adgang til kulturgoderne.« (s. 163). »Respekten for mennesket og viljen til at skabe lige muligheder for alle tilværelsen igennem er det grundlag, hvorpå den demokratiske socialisme bygger.«---»Den demokratiske socialisme må derfor arbejde for en demokratisering af hele samfundslivet, så det enkelte menneske får forudsætninger for frit valg, erhvervsmæssigt og kulturelt.« (s. 164). Hvis man alene holdt sig til disse centrale citater, som angiver den demokratiske socialismes mål, må man nok konstatere, at de ikke går fundamentalt længere, end de borgerlige partier i Danmark ville gå. Det gælder også, selv om der tales om, at menneskets fri udvikling skal ske inden for fællesskabet, og selv om der kræves økonomisk retfærdighed. Det kan naturligvis hænge sammen med, at socialdemokraternes mål i 1961 ikke var fundamentalt forskellige fra de borgerlige partiers. Men det kan også hænge sammen med, at når der er tale om overordnede mål for menneskelig trivsel, så er der en tilbøjelighed til at udforme dem i en så abstrakt og vag form, at alle kan være enige. Lad os derfor undersøge, hvad programmet siger om midlerne til at nå de høje mål. Hvad siger det om samfundets indretning, om ejendomsretten, om industrielt demokrati?

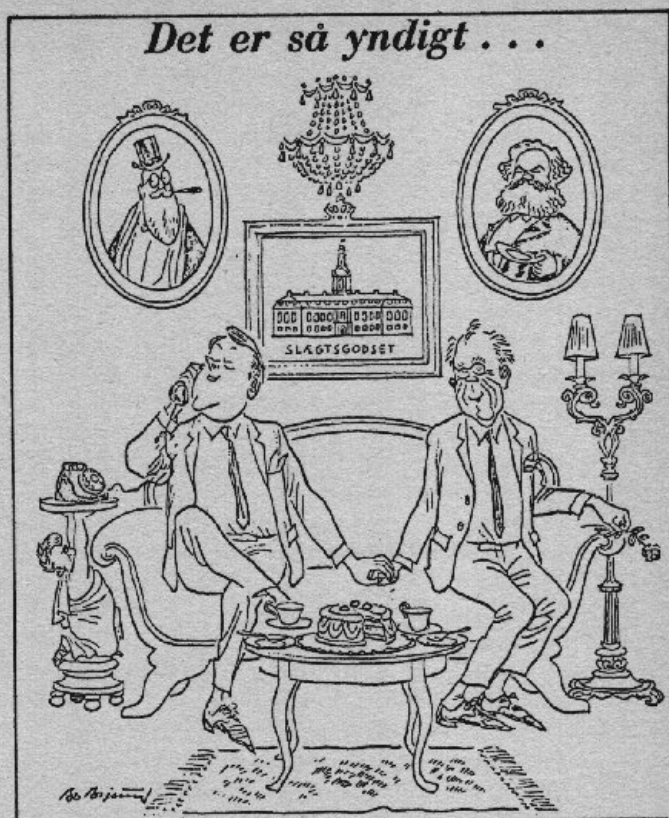
Om det kapitalistiske system siges det ligeud, at det er i modstrid med de mål om frihed og lighed, som den demokratiske socialisme stræber mod. »Det kapitalistiske system medfører en økonomisk ulighed langt udover, hvad den enkeltes indsats betinger. Denne ulighed betyder frihed for de få på bekostning af de mange. --- Det kapitalistiske samfunds ulighed og den uhemmede økonomiske magtudfoldelse er den virkelige fare, der truer et frit samfund« (s. 164). Jamen, så må socialdemokraterne i deres principprogram vel gå ind for at afskaffe det kapitalistiske system? Det spørgsmål er det ikke let ud fra programmets ordlyd at give et entydigt svar på. Mener socialdemokraterne, at en betingelse for at nå det demokratiske, socialistiske samfund er, at den private ejendomsret til produktionsmidlerne afskaffes? Det står i hvert fald helt klart, at en omfattende socialisering af erhvervslivet forestiller de sig ikke. Der tales vagt om, at den igangværende tilpasning af ejendomsretten må fortsætte, og direkte siges det, at samfundets indretning og funktion indebærer såvel offentlig som privat ejendomsret. (s. 163). På den anden side er det helt klart, at socialdemokraterne forestiller sig, at også den private ejendomsrets udøvelse skal begrænses i et eller andet omfang af det offentlige af hensyn til almenvellet eller helheden. Det betones flere steder. »Den lovgivende magt sætter grænserne for ejendomsrettens udøvelse under hensyn til almenvellet. Blot det at eje må ikke give uind-

skrænket råderet over produktionsmidlerne.« (s. 165) »For at hindre en uønsket magtkoncentration må det offentlige fremme overgangen til virksomhedsformer, hvor ledelsen gøres ansvarlig over for samfundet, hvor lønmodtagerne sikres andel i opsparing og investering, og hvor overskuddet går til fælles formål.« (s. 166). Dette er nok det længste, programmet går med hensyn til at præcisere, at »den igangværende tilpasning af ejendomsretten må fortsætte.« Der er ikke tale om nogen revolutionær marxisme, men vel nok om et stykke forsigtigt reformistisk socialisme. Socialdemokraternes vision synes at være et samfund, hvor menneskene lever i frihed og med lige økonomiske, sociale, politiske og kulturelle muligheder. Statsmagten skal reformere samfundet i den retning ved i første omgang at indskrænke kapitalisternes råderet over produktionsmidlerne. Det industrielle demokrati skal sikres ved medarbejdernes indflydelse og medansvar (s.166) og »lønmodtagernes medbestemmelsesret over løn- og arbejdsforhold og større direkte indflydelse inden for erhvervslivet.« (s. 165). Men kan den demokratiske socialisme realiseres i et samfund, hvor der ikke er sket fundamentale forandringer med ejendomsretten? Dette centrale problem undveg socialdemokraterne at tage stilling til i deres principprogram i 1961, i modsætning til programmet fra 1913, som det afløste: »Ud fra denne grundopfattelse er det Socialdemokratiets mål at samle hele arbejderklassen i et klassebevidst, socialistisk arbejderparti, at erobre magten i samfundet, at afskaffe det kapitalistiske privateje til produktionsmidlerne, at omdanne det til socialistisk fælleseje og at organisere det arbejdende folk til at overtage og drive produktionen i det socialistiske samfund.«¹⁴ Til gengæld kan man hævde, at socialdemokraterne i 1961 ikke gik længere i deres offentliggjorte målsætning, end de vidste, der var realistiske muligheder for at nå inden for en overskuelig årække, når de erkendte Danmarks storpolitiske binding til den vestlige verden og deres egne manglende chancer for at opnå flertal i det danske folketing. Ville man have nogle socialdemokratiske reformer igennem i Danmark, skulle det gøres sammen med de radikale, og så kunne det ikke hjælpe noget, at man havde et alt for markant socialistisk principprogram. Og kommunisterne og SF ønskede socialdemokraterne ikke at gennemføre noget sammen med i 1960'ernes begyndelse, selv om man skulle få et flertal i folketinget sammen med dem.¹⁵

Men ønskede de ledende socialdemokrater omkring 1960 at gå videre, end principprogrammet gav udtryk for? Det er naturligvis svært at svare på; men et stykke vej kan man nu nok komme.

Programkommissionen havde åbentbart lidt svært ved at komme i gang med sit arbejde, først og fremmest fordi det var vanskeligt at samle så mange ledende socialdemokrater samtidig. Tirsdag d. 8. oktober 1957 holdt det sit første møde, hvor kun praktiske problemer blev drøftet. Først på et møde mandag d. 31. marts 1958 kom der skred i de principielle drøftelser.¹⁶ Folketingsmand Holger Eriksen mente, at det kommende program skulle være en udfordring til det bestående samfund, og at det klart skulle udforme ideerne i overensstemmelse med marxismen, som måtte være grundlæggende for socialdemokratiet. Derfor foreslog han, at programmet skulle indeholde et krav om, at banker og forsikringselskaber skulle socialiseres, og at private virksomheder efterhånd-

*I de højere kredse er det skik at demerere forestående giftemål til det sidste.
- Nej hvor kan De tro det? Vi mødes kun af og til.
(Bo Bojesen i Politiken d. 17-3-1967).*



den skulle gå over til statsejendom ved at øge samfundskapitalen, som blev investeret i industrien, ikke som lån, men som ansvarlig kapital.- Det kan vel nok siges, at være et konkret, yderliggående forslag til samfundets overtagelse af produktionsmidlerne. Men tilsyneladende fik det ikke megen opbakning fra de øvrige. Bodil Koch talte ganske vist varmt, omend lidt upræcist om, at hun gerne ville mærke »den revolutionære nerve i stedet for det broderskab, som var blevet til borgerskab«. Men ellers blev Holger Eriksens forslag afvist eller fortiet. Kun Hans Rasmussen og Viggo Kampmann var inde på socialiseringsproblemet, den første med en bemærkning om, at socialisering ikke var kernepunktet længere, og Kampmann med en konstatering af, at et socialiseringsprogram skulle man næppe opstille.

Den 9. og 10. januar 1961 holdt programkommissionen et længere møde, hvor arbejdsudvalgets forslag blev færdigbehandlet. Holger Eriksen erklærede sig nu tilfreds med det foreliggende forslag (som stort set var identisk med det, der blev vedtaget på kongressen!). Alfred Petersen, formand for Dansk Arbejdsmands Forbund og medlem af DSF's FU, mente, at programforslaget var

for vagt; men han erklærede sig enig med den linie, som partiet gav udtryk for vedrørende socialiseringsspørgsmålet, hvis man kunne komme kapitalismen til livs ad anden vej. Dog savnede han i forslaget krav om socialisering inden for byggeriet, af Nationalbanken, banker, monopoler og forsikringsselskaber.¹⁶

Der har altså bag kulisserne i forbindelse med udarbejdelsen af principprogrammet været kræfter i gang for at skærpe socialiseringskravet. Men de har ikke været stærke nok. I det arbejdsprogram, som blev vedtaget på kongressen sammen med principprogrammet, kom nogle af tankerne frem i dagslyset, omend i stærk svækket form. Det hedder bl.a.: »Regeringen må have ansvaret for pengepolitikken, og Danmarks Nationalbanks stilling må derfor ændres.« --- »Lovgivningen om *banker og aktieselskaber* må ændres også med det formål at skabe mere offentlighed om og indsigt med de større virksomheder.« --- »Forsikringsområdet må undersøges med det formål at fremsætte forslag om en mere hensigtsmæssig ordning af forsikringsvæsenet til gavn for forsikringstagerne.«¹⁷ - I arbejdsprogrammet blev de principper nedfældet, som to år senere dannede grundlaget for de jordlove, regeringen Krag fremsatte og fik nedstemt ved en folkeafstemning.

I forbindelse med kongressen og dens vedtagelse af det nye princip- og arbejdsprogram udsendte Arbejdernes Oplysningsforbund en debatbog. Idé og hverdag. Heri uddybede ledende socialdemokrater i 15 forskellige kapitler de mest centrale spørgsmål fra programmerne. Kun få af afsnittene har interesse her, og kun i begrænset omfang, fordi ideerne i artiklerne ligger meget tæt på ideerne i programmerne. - Viggo Kampmann skrev om demokratisk socialisme. Der er i hans artikel et par interessante vendinger, som nok giver mulighed for at forstå Kampmanns tænkning bedre, hvilket ikke er uvæsentligt, da han havde stor indflydelse, også ideologisk, i partiet på denne tid. Om socialisme og kapitalisme skrev han bl.a.: »Som kapitalismens modsætning opfatter mange socialismen som et samfundssystem, hvor samfundet har ejendomsretten til produktionsfaktorerne, hvorved udbytningen skulle ophøre, de økonomiske kriser forsvinde og økonomisk, social og kulturel lighed fremkomme. Udviklingen har vist, at en socialisering *ikke automatisk* (K's egen fremhævelse) får disse følger, og det er vel vor vigtigste erfaring, at socialismen i de kommunistiske lande er gennemført og virker under tvang og diktatur.« --- »Det er ikke et formål i sig selv at socialisere, men at komme økonomisk uretfærdighed til livs. Dette kan også ske ved, at samfundet tager det fulde ansvar for den samlede investering, produktion og beskæftigelse, og endelig ved, at man over skatter og de offentlige udgifter bøder på det kapitalistiske samfundssystems uretfærdigheder.«¹⁸ Umiddelbart kunne det se ud, som om Kampmann her tager afstand fra et socialistisk samfund og socialisering som middel til at nå det. Tankegangen er imidlertid snarere følgende: målet er et socialistisk samfund, hvor udbytningen er ophørt, hvor de økonomiske kriser er forsvundet, og hvor der hersker økonomisk, social og kulturel lighed, kort sagt økonomisk retfærdighed. Til en sådan samfundstilstand er der flere mulige veje. En af dem er socialiseringen, men vi har ingen garanti for, at den automatisk vil føre til målet. Erfaringen fra de eneste lande i verden, hvor det er prøvet, viser det. Derfor må også andre veje

Hverken inden for Socialdemokratiet eller SF var der udelt begejstring for Jens Otto Krag's og Aksel Larsen's forhandlinger om en fælles regering.

- Nå ja, men så slutter vi dette møde med en konstatering af, at vi har begge partier bag os...

(Bo Bojesen i Politiken d. 27-11-1966).



overvejes og afprøves: enten en samfundsstyring af investering, produktion og beskæftigelse, men uden at samfundet overtager produktionsmidlerne, eller en skatte- og udgiftspolitik, som udjævner indkomst- og formuefordelingen. Kampmann tager således *ikke* afstand fra socialisering som middel, men holder også *andre* muligheder åbne. Denne tolkning bekræftes af andre udtalelser fra omkring 1960, hvor han går ind for socialisering under to forudsætninger: for det første at produktionen ikke går ned¹⁹ og for det andet at der kan skabes flertal for det.²⁰ Kampmanns teoretiske overvejelser er givetvis ikke revolutionært marxistiske, men de er så sandelig heller ikke borgerlig reformistiske, al den stund han ligesom sit parti ville et socialistisk samfund med lighed og frihed og uden økonomisk eller anden udbytning.

Omkring 1960 var diskussionen i det danske socialdemokrati om dets teoretiske og ideologiske ståsted særdeles livlig og åben. Om det mest skyldtes, at de gode tider og en vis afspænding i storpolitikken gav muligheder, kræfter og åbenhed hos ledelsen til at gå i spidsen for debatten, eller om det især havde sin forklaring i lederskiftet fra H.C. Hansen til Viggo Kampmann, kan vel næppe

afgøres. Begge dele har nok spillet en rolle. Bortset fra debatten omkring vedtagelsen af principprogrammet på kongressen i 1961 var kulminationen i denne diskussion en række interviews under fællestitlen »er farven falmet?«, som Nan Henningsen tog med sytten fremtrædende danske socialdemokrater og offentliggjorde i Aktuelt's tillæg Weekend i perioden fra august til december 1960. De vakte stor opsigt, og mange af dem indeholdt også ganske interessante synspunkter. Her skal kun fremdrages nogle citater fra et par af interviewene for at påvise, at der var socialdemokrater, som ønskede offentligt at markere en klarere socialistisk målsætning, og som fik indflydelse på socialdemokratiets politik op gennem 60'erne. Ivar Nørgaard foretrækker et industrielt demokrati, »hvor alle medarbejdere tages med på råd, hvor alle er med i, hvad der foregår på arbejdspladsen, er medbestemmende i virksomhedens ledelse og med til at tilrettelægge arbejdets gang«, frem for socialisering, og på spørgsmålet, om man ikke kunne have begge dele, socialisering og medarbejderskab, svarer han: »Jo, hvis flertallet af befolkningen *valgte* det. Det, der ellers bliver profit kunne så bruges til samfundsmæssigt mere fornuftige ting.«²¹ - Knud Heinesen er mere uforbeholden. Han mener, at der burde socialiseres noget mere, og selv om han godt er klar over, at socialisering ikke automatisk løser problemerne, så er den dog »en nødvendig forudsætning for at løse i hvert fald to væsentlige opgaver. For det første en jævnere formuefordeling og dermed en undergravning af den økonomiske og sociologiske målbare klassesedling---. For det andet tror jeg ikke, man kan etablere noget reelt industrielt eller økonomisk demokrati *uden*, at ejendomsretten til produktionsmidlerne udvides til en bredere kreds.«²²

På Nan Henningsens spørgsmål i 1960 til de sytten danske socialdemokrater, om de anså sig selv for at være socialister, svarede de alle, mere eller mindre klart, fra Alfred Petersen over Viggo Kampmann til Per Hækkerup, ja! Der kan næppe være tvivl om, at socialdemokraterne ikke blot ønskede at administrere det kapitalistiske samfund for at bøde på dets værste skavanker. De ønskede også lidt efter lidt at reformere det om til et socialistisk samfund. Deres forestillinger om, hvorledes det socialistiske samfund skulle se ud, og hvilke midler der skulle anvendes for at nå det, var tilsyneladende mere eller mindre uklare. I hvert fald udtalte de sig ikke særlig tydeligt om det, måske også fordi de var bange for at tabe stemmer til de borgerlige partier ved det næstkomende valg, hvis de ansvarlige udtalte sig for skarpt om disse ting. Mange mente, at når socialdemokratiet havde tabt valget i 1945 så stort, så skyldtes det ikke mindst, at de gik til valg på grundlag af et klart socialistisk arbejdsprogram, Fremtidens Danmark. Her fremtrådte et andet af socialdemokratiets dilemmaer: hvorledes kunne man opnå flertallet i den danske befolkning for en klar socialistisk politik, samtidig med at man accepterede i praksis som mindretalsparti at gennemføre mere eller mindre borgerlige reformer for at lappe på det kapitalistiske samfund? Ville en bevidst socialistisk agitation og en forklaring af forskellen på partiets nødvendige praktiske politik på kort sigt og dets teoretiske mål på langt sigt betyde et frafald af vælgere i stedet for en chance for at nå flertallet? - Socialdemokratiet valgte i for høj grad at forsvare de kompromi-

ser, det måtte indgå med de borgerlige for at bevare indflydelsen, og samtidig fortie de langsigtede socialistiske mål. Det gav nok resultater på kort sigt, men i det længere løb skulle det vise sig at være en selvødelæggende strategi. - Ved indgangen til 1960'erne syntes der ellers at have været gode muligheder for at opnå flertallet uden at sætte det socialistiske perspektiv over styr, som trods alt var at finde i principprogrammet og debatten omkring det.

Perioden 1961-1966

Da socialdemokraterne i juni 1965 igen holdt kongres i Falkonercentret i København, var der sket meget i det danske samfund siden kongressen i 1961. Den fulde beskæftigelse fortsatte, dog med en mindre stigning i arbejdsløsheden i 1963 til 4,2 pct. på årsbasis, men i 1965 var den helt nede på 2,0 pct.²³ Selv om industriproduktionen steg stærkt, ikke mindst på grund af en meget hurtig stigning i produktiviteten, og selv om en ganske pæn del af produktionsstigningen gik til eksport²⁴, indebar den fulde beskæftigelse en så stærk reallønstigning, at betalingsbalancen kun kunne holdes under kontrol²⁵, hvis folketinget brød ind med en politik, som dæmpede købekraften. Det skete med oms-forliget i 1962, helhedsløsningen i 1963 og afgiftsbukettens vedtagelse i foråret 1965. Men ikke blot reallønnen steg. Også de offentlige udgifter steg stærkt, først og fremmest til udbygning af den sociale sektor og uddannelsessystemet.²⁶ Sammen med udbygningen af den private servicevirksomhed medførte det en stærk forøgelse af den befolkningsgruppe, som var beskæftiget inden for handel, administration og servicefag, og som i 1965 udgjorde næsten 50 pct. af befolkningen²⁷. Denne fremgang skete i takt med en fortsat afvandring fra det mere og mere mekaniserede landbrug. Den del af befolkningen, som var ansat i den egentlige fremstillingsvirksomhed, steg kun i takt med den almindelige befolkningsstigning, og fremgangen i industriproduktionen skete som sagt stort set kun gennem en produktivitetstigning, som blev skabt dels gennem hurtigere anskaffelse af nye og bedre maskiner ved hjælp af de gunstige afskrivningsregler, dels ved en hårdere udnyttelse af arbejdskraften gennem akkordordninger.

Hele denne udvikling i den første halvdel af 1960'erne med en stigende middelklasse i byerne og en væsentlig reduktion af befolkningen på landet, medførte stadig større forandringer i det politiske liv i Danmark.²⁸ Partiet Venstre kom ud i store vanskeligheder, som viste sig dels ved en intern uro, der i 1965 kulminerede med partiets splittelse og dannelsen af Liberalt Centrum, dels ved partiets nederlag ved alle valg, som blev afholdt i 1960'erne. Både Det konservative Folkeparti og socialdemokratiet bejlede til byernes voksende middelklasse af funktionærer og embedsmænd. Her lå for socialdemokratiet muligheden for at opnå det ønskede flertal snarere end blandt flere arbejdervælgere, som det nye parti SF havde vist sig også at have et ganske godt tag i.

Da Viggo Kampmann i sommeren 1962 blev alvorlig syg og måtte nedlægge statsministerposten, blev J.O. Krag, der hidtil havde været udenrigsminister, leder af regeringen. Ved valget i september 1964 lykkedes det socialdemokratiet at bevare de seks mandater, det havde vundet i 1960. Da de radikale gik et man-

dat tilbage og regeringen dermed mistede sit spinkle flertal, ønskede de radikale ikke at fortsætte som regeringsparti, og socialdemokraterne dannede en mindretalsregering alene.²⁹

Endnu en begivenhed i perioden 1961-1965 skal nævnes. I begyndelsen af 1963 forelagde den socialdemokratisk-radikale regering en række jordlove, som havde til formål at give det offentlige større indflydelse på handelen med dansk jord, dels for at hindre udenlandsk opkøb i forbindelse med en eventuel snarlig dansk tilslutning til fællesmarkedet, dels for at hindre spekulation i forbindelse med prisstigninger på jord og grunde ved den stigende efterspørgsel. Lovene blev vedtaget i folketinget med regeringens og SF's stemmer, men den borgerlige opposition benyttede retten til ifølge grundloven af 1953 at bringe lovene til folkeafstemning. Op til folkeafstemningen d. 25. juni 1963 førte de borgerlige partier en meget stærk kampagne mod lovene, som hævdedes at ville fratage den lille mand hans hus, og som blev fortolket som den rene og skære socialisering. Ved afstemningen blev lovene stemt ned med klart flertal.³⁰ Der kan ikke være nogen som helst tvivl om, at hele denne begivenhed gjorde et meget stærkt indtryk på socialdemokratiet og blev bestemmende for de ledende socialdemokraters opfattelse af deres politiske muligheder i årene fremover. Selv om de ikke selv opfattede lovene som særligt socialistiske, måtte de nu leve med den erfaring, at det var muligt for de borgerlige partier at mobilisere en reaktionær stemning i befolkningen over for nogle progressive love, som et flertal i folketinget havde vedtaget. Uden at forstå dybden i denne erfaring, forstår man heller ikke en af de væsentligste faktorer i socialdemokratiets politik i resten af 1960'erne, herunder socialdemokraternes opfattelse af deres muligheder under arbejderflertallet i 1966-67. Grundlovens bestemmelse om folkeafstemning satte visse rammer for, hvor hurtigt udviklingen kunne presses frem. Befolkningens flertal, ikke blot folketingets, måtte kunne følge med.

Da socialdemokraterne holdt kongres i juni 1965 var det altså midt under højkonjunktoren og i et samfund i rivende udvikling og forandring. Og det var et parti, som dannede mindretalsregering alene, og som ønskede at føre en forsigtig politik. Debatten på kongressen og udtalelserne fra den bærer præg af situationen. Om den demokratiske socialisme og dens indhold førtes der ikke nogen diskussion. I den almindelige politiske udtalelse, som kongressen vedtog³¹, bekræftedes partiets princip- og arbejdsprogram fra 1961. Udtalelsen beskæftigede sig først og fremmest med den økonomiske og sociale fremgang, som var opnået i de forudgående fem år. En sætning som denne er typisk for udtalelsen: »Nye forbedringer i levefod og social tryghed skal hentes fra en voksende produktion, der for en stor del skal afsættes til andre lande under hård konkurrence og ofte under overvindelse af importbegrænsende bestemmelser, så meget des mere må vor produktionsevne styrkes. Socialdemokratiet tilsiger sin fulde støtte til en fastholdelse af denne politik.« - Det drejer sig med andre ord om at få produktionen til fortsat at stige så meget som muligt, og derfor må man støtte erhvervslivet, så det kan konkurrere med udlandet og gennem øget eksport skabe grundlaget for højere levefod for alle, sociale reformer, øget boligbyggeri og bedre uddannelse for alle. Det synes tydeligt i udtalelsen, at social-

demokratiet regnede med, at det kapitalistiske samfund nu var kommet ud af sine kriser, og at højkonjunktoren og den fulde beskæftigelse ville vare ved. Derfor fandt man intet aktuelt behov for at stille krav om stærkere samfundsstyring i økonomien, f.eks. gennem socialisering af enkelte sektorer. Det gik jo udmærket alt sammen, og så længe socialdemokratiet havde det politiske hovedansvar, kunne det kapitalistiske produktionsoverskud vel ledes ind i de rigtige kanaler ved passende love, bl.a. på det skattemæssige område. Det betyder imidlertid ikke, at socialdemokraterne dermed havde opgivet, hvad de selv anså for en socialistisk politik. Et af hovedemnerne på kongressen var økonomisk og industrielt demokrati. Her mente socialdemokraterne at have fundet det middel, som i stedet for en direkte socialisering kunne reformere det danske samfund ind i socialismen. Men endnu i 1965 stod partiet lidt famlende over for begreberne økonomisk og industrielt demokrati, selv om det havde været diskuteret allerede i forbindelse med kongressen i 1961,³² og selv om ledende socialdemokrater havde skrevet om det i det socialdemokratiske tidsskrift *Verdens Gang* mellem de to kongresser.³³ På 1965-kongressen holdt partiets næstformand Hans Rasmussen en tale om økonomisk og industrielt demokrati.³⁴ Talen indeholdt bl.a. følgende udtalelser: »--- Med andre ord betyder det (industrielle demokrati), at folket i bredeste forstand også har den afgørende indflydelse på samfundets økonomiske liv ved siden af det politiske. --- I dansk arbejderbevægelse kan vi ikke fortsat stiltiende se på denne manglende balance mellem økonomiske og politiske beslutninger. Derfor ønsker vi gennemført såvel økonomisk som industrielt demokrati. Med økonomisk demokrati mener vi simpelt hen en omplacering af ejendomsretten i samfundet eller i hvert fald, at langt flere af samfundets medlemmer end de forholdsvis få nuværende kapitalbesiddere skal få andel i ejendomsretten. Det økonomiske demokrati er derfor et udpræget politisk anliggende. Det er et fundamentalt ejendomsretsligt spørgsmål, - ja, kort sagt er det et spørgsmål om magten i samfundet. En overgang til et virkeligt økonomisk demokrati vil i et samfund som det danske forudsætte et lovgivningsinitiativ, hvorfor det er nødvendigt, at der består et flertal i den lovgivende forsamling for en sådan politik. --- Derfor forventer de ansatte, at de får medindflydelse, men også, at de efterhånden går ind i et medejerskab i virksomhederne. --- Industrielt demokrati --- vil betyde nye væsentlige skridt frem imod ejendomsrettens demokratisering, som er vort mål ---.« - Selv om Hans Rasmussen ikke synes at skelne klart mellem økonomisk og industrielt demokrati, er det tydeligt nok, at han mener, at det er økonomisk demokrati, som er mest vidtgående, og som mest konsekvent fører frem mod et socialistisk samfund, hvor ejendomsretten er demokratiseret, i god overensstemmelse med Ivar Nørgaards definitioner (se note 33). Men det er karakteristisk for den socialdemokratiske forsigtighed på dette tidspunkt, at Hans Rasmussen understreger, at indførelsen af det økonomiske demokrati kræver et flertal i folketinget, mens det vil være muligt at udbygge det mindre forpligtende og samfundsforandrende industrielle demokrati gennem direkte forhandlinger mellem de to parter på arbejdsmarkedet. Det er endvidere karakteristisk, at kongressen udsendte en særlig udtalelse om industrielt demokrati, men ikke om

økonomisk demokrati. I den hed det bl.a., at socialdemokratiet ville virke for, at demokratiseringsprocessen nu også skulle udstrækkes til arbejdsmarkedet, og det havde to formål: hensynet til produktiviteten (!) og den menneskelige værdighed.³⁵

Hele den økonomiske og politiske situation omkring kongressen i 1965 bevirkede, at socialdemokraterne var meget tilbageholdende med at udtale sig skarpt om samfundets mulige overtagelse af produktionsmidlerne, som forekom endnu mere problematisk end i 1961. Til gengæld var man begyndt mere aktivt at søge nye veje for at komme den skærpelse af udbytningen af arbejderne og forøgelsen af profitten for kapitalisterne, som de gode tider også medførte, til livs. Økonomisk demokrati var ved at tage form i den socialdemokratiske tånkning. Men endnu havde den ikke fundet nogen konkret udformning, og man stod over for endnu et socialdemokratisk dilemma: hvorledes føre en politik, som støttede det private erhvervsliv for at skabe den størst mulige produktion og bedst mulige konkurrenceevne, og samtidig planlægge et indgreb i ejendomsretten, som på kort sigt ville medføre stor risiko for nedgang i produktion og beskæftigelse? Dilemmaet træder klart frem i en pjece, som socialdemokratiet og Frit Forum udsendte i fællesskab omkring 1965.³⁶

Fra sommeren 1965 og frem til valget i november 1966 kom der for alvor skred i de vante partipolitiske konstellationer og samarbejdsmønstre i Danmark.³⁷ Det skyldtes først og fremmest de førømtalte store ændringer i erhvervs- og klassestrukturen i slutningen af 1950'erne og begyndelsen af 1960'erne, men det har naturligvis også haft betydning, at Poul Hartling afløste Erik Eriksen som Venstres leder, og at Hilmar Baunsgaard mere og mere overtog ledelsen i Det radikale Venstre, efter at Jørgen Jørgensen og Bertel Dahlgaard i efteråret 1961 havde forladt aktiv politisk virksomhed. I 1950'erne og første halvdel af 1960'erne havde folketinget først og fremmest været kendetegnet af to blokke: S-R og V-K. Nu skete der mellem de radikale og Venstre en tilnærmelse, som nok skal fortolkes som et forsøg på fra Venstres side at være med i kapløbet om de mange nye midtervælgere i byerne. De konservative så i begyndelsen nølende og irriterede til, men da de ikke ønskede at isolere sig på den politiske højrefløj, og da de gerne ville være med i kampen om funktionærer og tjenestemænd, søgte de med ind i samarbejdet mellem de borgerlige partier, og i løbet af 1966-67 kom de tre partier til en sådan forståelse med hinanden, at de uden større besvær kunne danne en V-K-R-regering i februar 1968.³⁸

Socialdemokratiet stod usikker over for den nye bevægelighed mellem folketingets borgerlige partier.³⁹ Først søgte de at udmanøvrere dem og undgå isolation ved at lave en række forlig med skiftende flertal i folketinget, bl.a. boligforliget d. 17. januar 1966, som socialdemokratiet indgik med alle tre borgerlige partier. Ved kommunevalget umiddelbart efter fik socialdemokraterne imidlertid en alvorlig forskrækkelse, idet de gik stærkt tilbage ved valget, især i de

større byer, hvor de tabte mange vælgere til SF, ikke mindst på grund af boligforliget med de borgerlige, hvad socialdemokraterne klart erkendte.⁴⁰

Valgnederlaget til SF måtte give socialdemokratiet anledning til på ny at overveje dets parlamentariske muligheder, herunder forholdet til SF. Indtil 1966 havde partiets ledelse totalt afvist ethvert samarbejde med SF. I 1960, da SF kom i folketinget med 11 mandater, udtalte socialdemokratiets politiske leder Per Hækkerup, at man ikke ville samarbejde med SF, fordi man anså Aksel Larsen og de fleste af hans partifæller for stadig at være kommunister, som kun havde dannet et nyt parti for at opnå øget indflydelse på en ny måde.⁴¹ Forud for valget i 1964 afviste Krag ved flere lejligheder at samarbejde med SF, bl.a. sagde han i en samtale med Peder Tabor: »--- Lad mig blot for en ordens skyld tilføje, at socialdemokratiet naturligvis heller ikke i fremtiden vil have noget som helst samarbejde med de rester af SF-partiet, som måtte komme ind i tinget ---.«⁴² Krag anså SF for at være et splittelsesparti, som var helt overflødig i dansk politik. Først i 1965 syntes der at være kommet en modstand til udtryk mod denne politik blandt ikke ubetydelige grupper inden for partiet. I forbindelse med kongressen fremlagde DSU i Hovedstaden en udtalelse om politisk anerkendelse af SF. Den var vedtaget på DSU i Hovedstadens årsmøde d. 30. maj 1965, og gik klart ind for et samarbejde med SF, nu da de borgerlige partier havde fundet sammen.⁴³ På selve kongressen uddelte folketingsmand Holger Eriksen sin tale i skriftlig form, fordi taletiden var begrænset til ti minutter for ikke-indledere. Heri argumenterede han for at anerkende SF's parlamentariske eksistens og tælle deres stemmer med ved lovgivningsarbejdet.⁴⁴ Men ledelsen lod sig ikke påvirke. I sin tale fastslog Krag, at på SF kunne man ikke bygge en fast politik, og at socialdemokratiet som regeringsparti ville føre sin egen politik uden at være afhængig af SF.⁴⁵ Efter kommunevalget i marts 1966 tog debatten inden for partiet til, og utilfredsheden med den førte politik voksede. I marts måned dannedes Socialdemokratisk Samfund (SDS), og i maj-nummeret af Verdens Gang kritiserede bl.a. Holger Eriksen den socialdemokratiske regerings politik og forklarede valgnederlaget med »de socialdemokratiske vælgers utilfredshed dels med ingående og forventede kompromisser, dels med den afstand, der er mellem partiets kongresvedtagelse og regeringens politik.«⁴⁶

Mens Holger Eriksen som sædvanlig blev delvis overhørt, tog den socialdemokratiske ledelse meget alvorligt på dannelsen af SDS, i hvis bestyrelse bl.a. sad folketingsmand Anker Jørgensen og højskoleforstander (Roskilde) Knud Heinesen. Allerede d. 28. marts havde J.O. Krag et personligt møde med SDS's formand Nils Jacobsen, Anker Jørgensen og Knud Heinesen. Først da de havde lovet fuld loyalitet over for partiet og forsikret, at SDS ikke ville føre til en spaltning af partiet, og at de tog afstand fra standpunkter à la Holger Eriksens, var Krag beroliget, og senere blev der indgået en skriftlig aftale mellem partiet og SDS.⁴⁷ I løbet af foråret udarbejdede SDS-folkene Erling Olsen, Mogens Camre, Knud Heinesen, Jens Kampmann og Ejler Koch et detaljeret forslag om kildeskat.⁴⁸ I modsætning til regeringens forslag var det indarbejdet i SDS's forslag, at skattefradragsreglen skulle bortfalde⁴⁹, hvilket ville indebære en større mulighed for at bruge indkomstskatten som middel til en mere ligelig indkomst-

fordeling. SDS's skatteforslag blev taget alvorligt og ville efter Grünbaums udsagn blive undersøgt nøje af regeringens skatteudvalg.⁵⁰ Også da SDS i sommerens løb udarbejdede et forslag til nye jordlove og ville udgive det, optog det partiet stærkt, og Krag lagde pres på SDS's ledelse for at få dem til at undlade offentliggørelsen.⁵¹ Den usikkerhed, hvormed de ledende socialdemokrater så på SDS's aktivitet, kulminerede fredag d. 24. juni 1966, da et fællesmøde mellem forretningsudvalgene for socialdemokratiet og LO så sig nødsaget til at fastslå, at »den politiske linie som hidtil fastlægges af partiets kompetente forsamlinger.«⁵¹

Det synes ganske klart, at kritikken inden for partiet har betydet en del for de socialdemokratiske ledere, som særligt efter valgnederlaget i marts 1966 var blevet usikre på den linie, der skulle følges. På partiets årsmøde i Odense i begyndelsen af september udtalte Krag, at de store kompromisers tid var forbi. At udtalelsen blev mødt med langvarigt og voldsomt bifald må have gjort yderligere indtryk på partiledelsen.⁵² Og under valgkampen i november, da Krag pludselig havde udskrevet kildeskattevalget, udtalte han sig flere gange om forholdet til SF, og det var tydeligt, at den socialdemokratiske ledelse nu havde en mere positiv holdning til SF end før.⁵³

Imellem kommunevalget d. 8. marts 1966 og folketingsvalget d. 22. november samme år var der begyndt at komme skred i den socialdemokratiske opfattelse af de parlamentariske betingelser for mindretalsregeringens arbejde. Det skyldtes flere forhold i sammenhæng: nederlaget til SF ved kommunevalget, kritikken inden for partiet, ikke mindst fra SDS's side, og irritationen over de borgerlige partiers samarbejde med socialdemokratiets kildeskatteforslag. Omstillingen i partiet var i fuld gang, men da valgresultatet forelå d. 23. november, havde der trods alt ikke været tid nok til at føre omstillingen til ende. Socialdemokraterne var endnu ikke politisk-taktisk og ideologisk tilstrækkelig forberedt til at operere med og udnytte et arbejderflertal, som trods alt kom bag på dem.

Samarbejdet mellem Socialdemokratiet og Socialistisk Folkeparti 1966-1967

Hvad ville socialdemokraterne opnå med det samarbejde med SF, som de indledte straks, efter at valgresultatet var indløbet og viste, at der for første gang i Danmarks historie var et flertal for arbejderpartierne i folketinget? Det er en meget udbredt opfattelse på den danske venstrefløj (til venstre for socialdemokratiet), at de kun ønskede at bruge flertallet for at gøre SF medansvarlig for den første politik og dermed bringe partiet i vanskeligheder, og at de altså ikke ønskede at føre en mere socialistisk politik i praksis.⁵⁴ - I det følgende skal der fremlægges en noget mere nuanceret opfattelse. Den tager sit udgangspunkt i de forhandlinger, som socialdemokratiet og SF førte om dannelsen af en fælles regering efter valget.

Regeringsforhandlingerne november 1966

For oversigtens skyld skal der først gøres et forsøg på at rekonstruere de ydre begivenheder fra tirsdag d. 22. november om natten til lørdag aften d. 26. november, da det måtte konstateres, at forhandlingerne var endt resultatløse, i hvert fald hvad angik selve regeringsfællesskabet.⁵⁵ Allerede selve valgnatten havde Krag og Aksel Larsen en samtale over en kop kaffe, og de aftalte her, at de skulle mødes næste dag kl. 10 på Christiansborg. Tidligt næste morgen onsdag d. 23. november kontaktede Krag forskellige socialdemokratiske ledere i parti og fagbevægelse, formentlig i hvert fald LO's formand Eiler Jensen, Hans Rasmussen, udenrigsminister Per Hækkerup og arbejdsminister Erling Dinesen. De gav alle grønt lys for at optage forhandlinger om regeringssamarbejde med SF, og de to sidstnævnte deltog sammen med Krag i mødet med Aksel Larsen, der på sin side havde talt med borgmester Willy Brauer, som anbefalede et eventuelt regeringssamarbejde. Mødet varede kun kort, og det blev aftalt, at de to partier skulle mødes igen om eftermiddagen kl. 15.00 med hver sin kompetente forhandlingsdelegation. Inden da samledes den socialdemokratiske regering til ministermøde kl. 10.30 i statsministeriet. Her fik Krag bemyndigelse til at forhandle med SF, de radikale og Liberalt Centrum om en bred folkelig regering, hvad han meddelte kongen kl. 11. Samtidig telefonerede Aksel Larsen til Morten Lange og Poul Dam for at få dem med til mødet om eftermiddagen kl. 15. SF's nye folketingsgruppe og partiledelse kom først ind i billedet dagen efter, om torsdagen. Det samme gjaldt socialdemokraternes. Aksel Larsen og Morten Lange gik nu til Willy Brauer på Københavns Rådhus for at planlægge eftermiddagens møde. Det fandt som sagt sted kl. 15 og varede ca. en time. Mødedeltagerne var Krag, Hækkerup, Dinesen og folketingsgruppens formand Carl Petersen fra socialdemokratiet og SF'erne Aksel Larsen, Lange og Dam, den såkaldte trojka. Emnet for forhandlingerne var en generel drøftelse af den politik, som en eventuel fælles regering skulle føre. Senere på eftermiddagen forhandlede Krag med de radikale ledere Hilmar Baunsgaard og Karl Skytte (kl. 16) og med Liberalt Centrum (kl. 18). Ind imellem var der igen ministermøde, hvor Krag gav en foreløbig orientering, fra kl. 17.10-17.30. Om aftenen holdt SF's trojka møde med Willy Brauer, Gert Petersen og partisekretær Hartvig Møller. Det blev godkendt, at forhandlingerne kunne fortsætte dagen efter.

Torsdag d. 24. november startede med, at Krag holdt et møde med Venstres ledere Poul Hartling og Henry Christensen, fordi de radikale dagen før havde foreslået en S-V, eventuelt en S-V-R regering. Det kom der imidlertid ikke noget ud af, og allerede kl. 10 forhandlede socialdemokratiets og SF's delelegationer videre. Nu blev der efterhånden inddraget en del eksperter fra begge sider, i første omgang på det skattepolitiske og det boligpolitiske område. Kl. 11 orienterede Krag igen sin regering, og kl. 11.30 var de radikale hos Krag til en kort afsluttende drøftelse. Kl. 12 kunne han gå til kongen og meddele, at der nu kun syntes at være to realistiske muligheder tilbage: en socialdemokratisk-SF regering, eller at den socialdemokratiske mindretalsregering fortsatte. - Det meste af torsdag eftermiddag var afsat til forhandlinger i de to partiers kompetente

forsamlinger. Hos socialdemokraterne mødtes forretningsudvalget kl. 13, og kl. 14 trådte partiets hovedbestyrelse, den nyvalgte folketingsgruppe og LO's forretningsudvalg sammen til et fællesmøde. Mødet varede næsten tre timer, og efter en ret kraftig debat fik de socialdemokratiske forhandlere bemyndigelse til at fortsætte drøftelserne med SF om en fælles regering. SF havde først forretningsudvalgs-møde kl. 14, og derefter mødtes FU med den nye folketingsgruppe kl. 15. Også her var der modstand og skepsis mod forhandlingerne fra nogle sider, men dog ikke voldsommere, end at forhandlingerne med socialdemokraterne fortsatte kl. 17 mellem de to partiers delegationer, idet Krag dog ikke deltog i dette møde. Om aftenen fra kl. 19-22 holdt SF's hovedbestyrelse møde. I løbet af disse forhandlinger blev det klart, at socialdemokratiet ikke ville give indrømmelser i udenrigs- og forsvarspolitikken, omkring boligforliget med de borgerlige tidligere på året og med hensyn til, at en 10 % moms skulle indgå i skattelovsforslaget. SF's hovedbestyrelse ønskede på det grundlag ikke at gå ind i en fælles regering, og kl. ca. 22 udsendte den en erklæring herom. Alligevel holdtes der et nyt møde mellem de to partier samme aften kl. 22.30. Det varede til midnat, og da socialdemokraterne erklærede, at deres udtalelser fra eftermiddagens møder ikke skulle forstås som et ultimatum, enedes man om at forhandle videre den næste dag.

Fredag d. 25. november begyndte møderækken med nye forhandlinger mellem S og SF kl. 11.00. Nu var den socialdemokratiske delegation udvidet med boligminister Kaj Andresen og SF's med partiets boligpolitiske ordfører Kaj Moltke. Også om fredagen var det meste af eftermiddagen reserveret til partiernes interne drøftelser. Regeringen holdt møde kl. 13.00 - 13.40, og ved 14-tiden samledes socialdemokratiets hovedbestyrelse og folketingsgruppen til en noget mere afslappet drøftelse end dagen før. SF's forretningsudvalg holdt møde kl. 14, og kl. ca. 15 stødte folketingsgruppen til. Ved 16-tiden mødtes de to parter igen, denne gang for specielt at forhandle om udenrigs- og forsvarspolitik. Fra socialdemokratiet deltog Per Hækkerup, som stadig var udenrigsminister, og forsvarsminister Victor Gram, og fra SF Aksel Larsen og Kaj Moltke. SF's forretningsudvalg og folketingsgruppe trådte igen sammen kl. 18.30. En time senere mødtes de to delegationer igen, og det kom til meget langvarige forhandlinger, hvis hovedindhold var nedfældet i det udkast til protokollat, som socialdemokraterne fremlagde for at angive, hvor langt de ville gå i et regerings-samarbejde med SF, og som senere blev offentliggjort. Resultatet af disse forhandlinger blev kl. 1.00 om natten forelagt henholdsvis socialdemokratiets hovedbestyrelse og SF's forretningsudvalg.

Lørdag d. 26. november kl. 10 holdt SF møde i forretningsudvalg og folketingsgruppe for at gennemgå protokollatet. Fra kl. 14.30 til kl. 17.10 foregik de afsluttende forhandlinger mellem de to partier. Nu deltog også Krog Hansen, Erik Sigsgaard og Gert Petersen i SF's delegation. SF fremsatte nogle udenrigs- og forsvarspolitiske krav, bl.a. om nedskæringer i forsvarsbudgettet, som socialdemokraterne ikke kunne acceptere. Derfor endte forhandlingerne uden resultat i den forstand, at der ikke blev noget regeringsfællesskab mellem de to

partier, selv om de stort set var enige om protokollatets indenrigspolitiske indhold. Herom senere.

Ved bedømmelsen af disse forhandlinger mellem socialdemokratiet og SF og de ledende socialdemokraters hensigter med dem er det nu for det første vigtigt at gøre sig klart, at det var socialdemokratiet, og ikke SF, der tog initiativet. Herom kan ingen tvivl herske. Alle kilder, også de socialdemokratiske, siger det.⁵⁶ Men ikke nok med det. Det var fra starten meningen, at SF skulle være med i en fælles regering, og socialdemokraterne ville ikke lade sig nøje med et parlamentarisk samarbejde. Det lagde man stor vægt på. Da Aksel Larsen om formiddagen d. 23. november før og under mødet kl. 10 med Krag blev klar over, at det drejede sig om regeringssamarbejde, og ikke blot parlamentarisk støtte, blev han ligefrem forbavset over Krags iver.⁵⁷ Og på ministermødet kl. 10.30 samme formiddag gjorde Krag straks klart over for sine kolleger, at han stillede mod et regeringssamarbejde med SF, og at såvel Ejler Jensen som Hans Rasmussen allerede havde tiltrådt tanken om et sådant samarbejde. Det lå oven i købet Krag så meget på sinde, at han truede med, at man måtte finde sig en ny statsminister, hvis han ikke fik sin vilje.⁵⁸ Nu var Krags stilling næppe på noget tidspunkt truet. På ministermødet var det kun nogle få ministre, som udtrykte betænkelighed ved et samarbejde med SF, med fiskeriminister Jens Risgaard Knudsen i spidsen, mens andre direkte bakkede Krags initiativ op, bl.a. Per Hækkerup, justitsminister K. Axel Nielsen og undervisningsminister K.B. Andersen, og de fleste tavst accepterede det. Og da forretningsudvalget mødtes om torsdagen kl. 13.00, gav det åbenbart uden videre diskussion grønt lys for forhandlingerne med SF.⁵⁹ Noget vanskeligere synes det at have været på fællesmødet mellem LO's forretningsudvalg, partiets hovedbestyrelse og folketingsgruppen kl. 14. Her gik bølgerne højt, og folk som Risgaard Knudsen, Urban Hansen og Erhard Jacobsen advarede stærkt mod samarbejdet med SF. Men langt de fleste talere var indstillet på samarbejdet, og af partiets og LO's ledere anbefalede foruden de allerede nævnte DAF's formand Viggo Wivel, arbejdsminister Erling Dinesen og folketingets formand Julius Bomholt at gøre forsøget, oven i købet var anbefalingen stærk, ifølge Aktuelt.⁶⁰ Den særdeles kompetente forsamling sluttede da også mødet med at anbefale fortsatte forhandlinger om regeringssamarbejde med SF, selv om Erhard Jacobsen sluttede sit indlæg med: »--- gud nåde jer, hvis de fører til noget.«⁶¹

LO's top og størstedelen af socialdemokratiets ledere synes således i dagene efter valget d. 22. november med en vis begejstring og iver at være gået ind for et regeringssamarbejde med SF, og de synes ikke at have haft noget særligt besvær med at få de kompetente forsamlinger med på ideen. Og når forhandlingerne ikke lykkedes, er der næppe tvivl om, at det skyldtes, at SF med vilje i slutfasen satte trumf på deres krav med hensyn til udenrigs- og forsvarspolitikken, vel vidende at socialdemokraterne ikke kunne acceptere dem.^{62a} Det var således SF, der fremtvang en negativ udgang på forhandlingerne, ikke socialdemokraterne, hvis vilje var positiv til den sidste dag.

Men hvad var det, som medførte denne kovending i de fleste socialdemokratiske lederes holdning til SF? Hvad ville de opnå med et regeringssamarbejde

med det parti, hvis mandater de nogle få måneder forinden end ikke ville tælle med i det parlamentariske arbejde?

Der kan ikke være nogen tvivl om, at et af motiverne for mange socialdemokrater har været, at SF nu skulle gøres ansvarlige, således at partiet ikke længere kunne føre en overbudspolitik til venstre for socialdemokratiet, som det havde været tilfældet ved boligforliget i foråret 1966, og som bevirkede, at socialdemokratiet levede i en evig angst for at tabe mandater til SF, hver gang man gennemførte kompromiser med andre partier. Nu skulle SF »under ansvarets åg«, som slagordet for denne opfattelse kom til at lyde. SF skulle bindes for den lavest mulige pris.^{62b} Der findes belæg nok for denne opfattelse. I Aktuelt's referat af socialdemokraternes store møde om eftermiddagen torsdag d. 24. november blev der om LO-topfolkenes og partiledernes stærke anbefalinger af forhandlingerne gjort den bemærkning, at de »blev givet ud fra en realpolitisk vurdering af situationen. Socialdemokraternes følelser over for SF er velkendte og iøvrigt uændrede.«⁶³ I socialdemokratiets officielle partihistorie skrev K.B. Andersen omkring 1970, at de 20 SF-mandater måtte forpligtes til ansvar.⁶⁴ Også Aksel Larsen var klar over dette mulige socialdemokratiske motiv og lod det indgå i sine overvejelser. I hvert fald skrev han i 1970 i sine erindringer: »Jeg gjorde stillingen op for mig selv. Der var to muligheder---: Enten ville socialdemokraterne ud fra oprigtigt ønske samarbejde med os om en politik med et vist socialistisk sigte - eller også havde de en hensigt, som lignede den, der lå bag Hedtofts taktik i 1945. Så ønskede de at få os ind i regeringen, idet de håbede derigennem at kunne bringe os »under ansvarets åg« og kompromittere os.«⁶⁵ - En særlig udløber af denne opfattelse er, at når specielt LO's top gik så varmt ind for samarbejdet med SF, så var det for at neutralisere SF's fagforeningsledere på arbejdspladserne, hvilket ville være særligt velkomment i forbindelse med de overenskomstforhandlinger, som netop skulle i gang.⁶⁶

Men ifølge Aksel Larsens opfattelse i 1970 af sine egne overvejelser i 1966 kunne der altså også være tale om et politisk mere seriøst motiv hos de ledende socialdemokrater, nemlig at de nu ville benytte lejligheden til at føre en politik med »et vist socialistisk sigte«. Der er jo intet til hinder for, at de to motiver kan have været til stede samtidig, eventuelt i forskellig styrke hos forskellige personer. Og der findes da også rigeligt belæg for motivet med det socialistiske sigte. I socialdemokratiets historieskrivning gav K.B. Andersen ikke blot den allerede nævnte begrundelse for samarbejdet, men også den, at »en oplagt mulighed for at realisere Socialdemokratiets egen politik måtte selvfølgelig bruges.«⁶⁷ Og han mente, at det socialistiske flertal, der for første gang var skabt i Danmark, indebar vældige muligheder.⁶⁸ I de udtalelser, som ledende socialdemokrater fremsatte i dagene omkring og efter forhandlingerne med SF, blev det gang på gang betonet, at det socialistiske flertal ville blive brugt, og brugt til at føre socialdemokratisk politik, sådan som den kom til udtryk i partiets programmer og i valgkampen.⁶⁹ I Verdens Gang skrev den nyvalgte folketingsmand, en af tidskriftets redaktører, Jens Kampmann i en spidsartikel bl.a.: »Det afgørende er, at man efter det systemskifte, der i betydning kan måle sig med skiftet i 1901, får tid til at føre sin politik ud i livet. Såfremt vi får et halvvejsvalg, kan vi risikere

at miste en historisk mulighed for at føre en ren socialistisk politik. Dette ad notam for SF.«⁷⁰ Selv Per Hækkerup argumenterede for at bruge flertallet til en mere bevidst socialdemokratisk politik, selv om han måske var mere tilbøjelig til at påpege grænserne for det nye politiske flertals muligheder end visionerne i dem. I den storpolitiske debat i folketinget i begyndelsen af december udtalte han som nyudpeget politisk ordfører og gruppeformand bl.a.: »Jeg har tidligere sagt, at det socialistiske flertal, der er skabt i folketinget, selvfølgelig vil blive benyttet, men vel at mærke benyttet til at gennemføre en socialdemokratisk politik og ikke en tøddel mere.«⁷¹

Men et er jo, hvad de socialdemokratiske ledere udtalte udadtil, et andet er, hvad de diskuterede indbyrdes, uden for det offentlige og de borgerlige partiers søgelys. I korte glimt er det muligt at trænge ind bag kulisserne. På ministermødet fredag d. 25. november kl. 13-13.40 fortalte Krag, at det torsdag efter kl. 23 så ud til, at SF ikke mente, der var grundlag for et regeringssamarbejde, »--- hvilket statsministeren havde beklaget ---, og ikke mindst under henvisning til, at der for første gang i folketinget måtte anses at være et flertal for de socialistiske synspunkter.«⁷² Hvorfor skulle Krag sige det i den forsamling, hvis han ikke havde ment det? - Og på det første ministermøde om onsdagen d. 23. november, udtalte Per Hækkerup i en replik til Risgaard Knudsens betænkeligheder ved forhandlingerne med SF, at »mange socialdemokratiske vælgere tænkte i de samme baner som fiskeriministeren; men på den anden side indebar det også store politiske fordele at få SF med ind i et regeringssamarbejde, og henviste i den forbindelse til de fordele, som regeringssamarbejdet 1957-60 indebar.«⁷³ Tanken må givetvis være, at det ville medføre en stabil regeringsperiode, hvis der kunne etableres en flertalsregering. - Da de hektiske forhandlinger var overstået lørdag aften, holdt socialdemokraterne som sagt igen udvalgt hovedbestyrelsesmøde. Krag talte ved den lejlighed og gav en samlet vurdering af forhandlingerne og situationen. Han sagde bl.a.: »Tingene er nu på plads, og grundlaget er lagt for nye fremskridt. Hvordan disse dages begivenheder vil blive bedømt af historien, kan ingen udtale sig om, men det er måske ikke urimeligt at tro, at der er åbnet helt nye perspektiver i dansk politik. For første gang er der mulighed for at føre en ren socialdemokratisk politik. Vi talte på vort årsmøde om visioner, vi diskuterede, hvad vort partis vision er. For de fleste af os, tror jeg, at visionen er en gennemførelse af vort arbejdsprogram for derved at skabe et samfund præget af den demokratiske socialisme.«⁷⁴ For Krag var *det* at føre en ren socialdemokratisk politik altså det samme som at arbejde for den demokratiske socialisme, således som det blev nedfældet i programmerne i 1961. Ikke et ord i Krag's tale om at bringe SF under ansvarsregi! - Den 27. november, altså allerede dagen efter forhandlingernes afbrydelse, sendte partikontoret en skrivelse ud til de socialdemokratiske foreninger, kredsorganisationer, hovedbestyrelsesmedlemmer og folketingskandidater m. fl. Brevet var underskrevet af partisekretær Niels Matthiasen. Efter en ret grundig gennemgang af valgets resultat og forhandlingerne med SF sluttede brevet: »Efter personlig opfattelse kan man glæde sig eller beklage, at det ikke lykkedes at skabe et samarbejde, hvor der for første gang er skabt mulighed for en

virkelig socialdemokratisk politik i Danmark. Men hvilken opfattelse man end har, pålægger det flertal, som er skabt i Danmark, os alle en stor forpligtelse. For første gang har vi chancen til igennem en fast politisk linie at bevise, at det er muligt for et land med socialistisk flertal at skabe den nødvendige og fornuftige planlægning, tilgodese den sociale sikkerhed og samtidig skabe mulighed for den personlige udfoldelse.«⁷⁵ Dette brev er givetvis godkendt af partiets ledere i Rosenørns alle. Det er udtryk for den opfattelse, man fra ledelsens side ønskede at give de menige aktive socialdemokrater ud over landet. Ikke et ord om SF under ansvarets åg. Det socialistiske flertal skulle bruges til at fremme en demokratisk socialistisk politik. Ingen tvivl om den ting.

Preben Wilhjelm undrede sig i »Arbejderflertallet« over, at socialdemokratiet gjorde protokollatet efter forhandlingerne til en regeringserklæring, som den kommende politik skulle føres på grundlag af.⁷⁶ Og Wilhelm Christmas-Møller har i en artikel i Økonomi og Politik bl.a. hævdet, at socialdemokratiets vilje til at bruge det nye flertal til at føre en socialistisk politik er en myte, skabt af de borgerlige, og at da Krag omsider gik i samarbejde med SF, »lignede det ikke et valg af tilbøjelighed, men snarere en beslutning som uheldige omstændigheder samt de borgerlige partier havde påtvunget ham og hans parti.«⁷⁷ - På grundlag af ledende socialdemokraters udtalelser og de få glimt, der her er givet af den interne debat i partiet i forbindelse med forhandlingerne med SF, skal det *foreløbigt* hævdes, at de ledende socialdemokrater straks efter valget var særdeles ivrige efter at få et regeringssamarbejde i gang med SF, først og fremmest med det formål at komme til at føre en ren socialdemokratisk politik, dvs. at forcere udviklingen frem mod en demokratisk socialisme, således som den var beskrevet i programmerne fra 1961, og at gennemføre den skattereform, som partiet var gået til valg på. Naturligvis var der forskelle og nuancer i opfattelserne inden for partiet. Et lille mindretal var helt imod samarbejdet. Nogle ville nok lægge hovedvægten på det formål, som lå i at ansvarliggøre SF; det gælder navnlig lederne i fagbevægelsen. Men det var det andet motiv, der vejede tungest for de fleste, og det var deres fløj i partiet, der havde initiativet og indflydelsen. Krag ledede denne fløj, og Hækkerup fulgte foreløbigt med. Preben Wilhelms undren kan kun forklares med, at han ikke har forstået socialdemokraternes vigtigste motiver. De mente protokollatets indhold alvorligt, og derfor trak de det ikke tilbage, efter at forhandlingerne var endt uden resultat. Wilhelm Christmas-Møllers påstand kan klart afvises. Krag og hans parti var i november 1966 ivrige efter at komme til at føre en mere socialistisk politik sammen med SF. Mange følte, at det var en historisk situation, man stod i, et systemskifte i dansk politik.

Den socialdemokratiske politik under arbejderflertallet

Hvilken politik søgte socialdemokraterne så at gennemføre, mens der fandtes et arbejderflertal? Var det en mere bevidst socialistisk politik? - Det er ikke muligt her at gennemgå alle de fremsatte lovforslag eller at gå i detaljer med enkelte love. Derimod skal der foretages en gennemgang og vurdering af protokollatet,

af samarbejdsaftalen mellem S og SF fra marts 1967 og af ledende socialdemokraters udtalelser i forbindelse med den første politik.

Protokollatets indenrigspolitiske afsnit lød således: »Regeringen vil videreføre den økonomiske politik med fastholdelse af den fulde beskæftigelse og således, at den forbedring i handelsbalancen og betalingsbalancen og den tendens til afsvækkelse i prisstigningerne, der er konstateret i den forløbne del af året, yderligere styrkes. Den høje rente søges nedbragt. - Lov om indseende med priser tages op til revision i lyset af de erfaringer, der er gjort vedrørende prisudviklingen for fødevarer og med henblik på at hindre, at priserne til forbruger stiger i forhold til producentprisen. - De stigende priser på byggegrunde og spekulation heri må bekæmpes. Regeringen vil tage skridt til at fremme byggemodningen og udvide inderzonen. Der vil blive skabt mulighed for hjælp til kommunerne til byggemodning. - Regeringen opfordrer arbejdsmarkedets parter til gennem frie forhandlinger under samfundsmæssigt ansvar at finde en social rimelig løsning på forårets overenskomstproblemer. - Regeringen vil føre en erhvervspolitik, der støtter samfundsmæssigt produktive investeringer, fremmer eksporten og sikrer en høj beskæftigelse i alle egne af landet. - Under hensyn hertil gennemses afskrivningsreglerne. - I bestræbelserne for at løse boligproblemet vil byggeriet blive fremmet, og en offentlig boligfond søges oprettet. - Boligløsningens tilbageværende lovgivning gennemføres, idet SF dog ikke kan medvirke til gennemførelse af lov om midlertidig regulering af boligforholdene. Det sikres, at den sociale boligsikringsordning kan træde i kraft til april 1967. Det vil her blive overvejet, om den skattepligtige indkomst kan opretholdes som grundlag for tilskudsberegningen og om de laveste indkomsters tilskudsandel kan forøges. - De gældende driftstilskud aftrappes over en årrække. - For at sikre familier med mindre indkomster og børn adgang til det sociale byggeri gennemføres en ordning vedrørende sådanne familiers indskudsbetaling. - En forbedring af saneringslovgivningen samt en byfornyelseslovgivning vil blive forberedt og gennemført. - Der gennemføres en skattereform, som omfatter gennemførelse af kildeskat, afskaffelse af skattefradragets reglen og en modernisering af den indirekte beskatning, som fjerner det nuværende systems uheldige virkninger på erhvervslivet og forøger kontrolmulighederne. Den foreslåede merværdioms på 10 pct. vil indgå i overvejelserne, således at den sociale balance, herunder en lettelse for familier med små indtægter og familier med børn, sikres. - Der vil blive gennemført en gennemgribende effektivisering af ligningen. - Bestemmelserne om skattebegunstigelse af privat opsparing vil blive taget op til revision dels med henblik på at hindre misbrug, dels med henblik på at give dem en social mere rimelig udformning. - Reformpolitikken vil blive videreført. Dette gælder såvel uddannelse og undervisning, herunder uddannelsens demokratisering, som sundhedsvæsenet, socialpolitikken og trafikpolitikken. Der vil bl.a. blive fremsat forslag til en reform, der forbedrer arbejdsløshedsforsikringen og sygedagpengene. - En værdifast tillægspensionsordning omfattende alle søges gennemført. Indsatsen for demokrati på arbejdspladserne må forstærkes.«⁷⁸

Et udkast til dette protokollat blev udarbejdet af socialdemokraterne og fremlagt for SF's forhandlere i løbet af fredagen d. 25. november. Det var meningen, at det skulle danne grundlag for et regeringssamarbejde mellem de to partier, hvis de kunne blive enige om dets indhold. Under møderne blev der foretaget enkelte rettelser i udkastet. I den endelige udformning blev protokollatet afvist af SF's folketingsgruppe og forretningsudvalg lørdag formiddag. Socialdemokraterne gjorde det derefter til en regeringserklæring, dvs. at det skulle være grundlaget for den socialdemokratiske mindretalsregerings politik. K.B. Andersen fremhæver i partihistorien, at protokollatet var »100 % socialdemokratisk politik --- i fuld overensstemmelse med programudtalelserne for de kompetente forsamlinger, med lovforslagene i deres oprindelige skikkelse og med åbningstalernes ord.«⁷⁹ Alt i alt må protokollatet siges at være et udmærket dokument til bedømmelse af den politik, som socialdemokratiet ønskede at føre under arbejderflertal, med eller uden regeringssamarbejde med SF. Her skal kun det indenrigspolitiske afsnit undersøges og kommenteres, fordi det bedst afdækker et eventuelt socialistisk sigte i socialdemokraternes politik.

I sin gennemgang af protokollatet hævdede Preben Wilhjelm, at det var uden perspektiv af nogen art. Dels var det holdt i fuldstændigt uforpligtende vendinger, således at der ikke blev sagt ret meget om den konkrete politik, der skulle føres, dels manglende det en eller flere mærkesager, som f.eks. nationalisering af forsikringsselskaberne eller kapitalvindingsskat. I virkeligheden var protokollatet udtryk for en videreførelse af den politik, som socialdemokratiet havde ført siden 1953 sammen med de borgerlige partier. »Det eneste bemærkelsesværdige ved protokollatet er, at de ledende SF-forhandlere var villige til at acceptere det og over for partiet rent faktisk anbefalede det som grundlag for regeringsfællesskab!«⁸⁰ - Det er rigtigt, at protokollatet på alle afgørende punkter er holdt i meget vage vendinger. Der tales om »at tage op til revision«, »at gennemse«, »at søge oprettet« osv. osv. Men denne uklarhed og forsigtighed i vendingen er ikke nødvendigvis udtryk for, at socialdemokraterne manglede vilje til at gennemføre en mere socialistisk politik. For at forstå protokollatets indhold er det nødvendigt at forsøge på at forstå socialdemokraternes hele situation i de travle dage efter valget. Der var helt uventet opstået en parlamentarisk situation i Danmark, som indebar muligheder for at føre en anden politik end hidtil, og som socialdemokratiet ideologisk set slet ikke var forberedt på. Der skulle tid til at overveje indholdet i og konsekvenserne af en ny politik. Hvorledes ville vælgerne og medlemmerne reagere? Hvad ville der ske på arbejdspladserne i forholdet mellem socialdemokratiske og SF-tillidsfolk? Hvad ville der ske på kapitalmarkedet? Ville kapitalen begynde at flygte ud af landet og aktiekurserne rasle ned? Ville de borgerlige partier sætte en socialistforskrækkende kampagne i gang over for befolkningen? Ville de bringe alle lovforslag til folkeafstemning, som blot havde den mindste tendens i socialistisk retning? Og hvad med SF'erne? Var det overhovedet muligt at samarbejde med deres 20 mands store folketingsgruppe, som indeholdt flere parlamentarisk uprøvede kræfter? Og socialdemokratiets egen folketingsgruppe? Ville man kunne holde sammen på den, hvis man begyndte at føre en markant socialistisk politik, som

nogle af gruppens medlemmer givetvis ikke følte, de var valgt på? Flertallet, som de to partier havde opnået ved valget, var jo trods alt kun på fire mandater, hvilket indebar, at hvis blot to stemmer faldt fra, ville flertallet være forsvundet. Og at det ikke var en urealistisk situation, vidste socialdemokraterne fra stemningen på deres fællesmøde torsdag eftermiddag d. 24. november. Der var altså usikkerhedsmomenter nok, og forhandlingerne i november gav naturligvis ikke tid og lejlighed til at afklare problemerne. Det er derfor særdeles forståeligt, at socialdemokraterne ønskede at udforme regeringsgrundlaget i forsigtige og vage vendinger. Meningen med protokollatet var ganske givet, at det skulle virke som en *ramme* for den politik, som skulle føres. Rammen kunne så udfyldes på forskellig vis og med forskellig grad af socialistisk sigte, alt efter den politiske situation, gallup-tallene, folketingsgruppens opbakning osv. I den forstand er protokollatet også en undersøgelse værd: hvor langt er det muligt at bevæge sig i socialistisk retning inden for dets rammer?

Protokollatet rummer først og fremmest muligheder for en stærkere styring af det økonomiske liv i Danmark fra samfundets side. Det gælder følgende områder:

1. At »regeringen vil føre en erhvervspolitik, der støtter samfundsmæssigt produktive investeringer«, må betyde, at staten skal have øget indflydelse på investeringerne i det private erhvervsliv.
2. At afskrivningsreglerne skal gennemses kan medføre, at de afskrivningsregler, som Viggo Kampmann gennemførte i slutningen af 1950'erne, og som betød store økonomiske fordele for det private erhvervsliv, skal afvikles.
3. At »de stigende priser på byggegrunde og spekulatjonen heri må bekæmpes«, kan betyde, at der skal gennemføres en kapitalvindingsskat, eller at kapitalgevinster på anden måde overføres til statskassen, og »at en offentlig boligfond søges oprettet« kan ske med det formål, at det offentlige skal have øget indflydelse på handel med jord til boligformål, evt. kan den være første spadse skridt til en socialisering af dansk jord.
4. At »lov om indseende med priser tages op til revision«, kan få som resultat, at prisfastsættelsen i højere grad end før bliver et samfundsanliggende.
5. At skattefradragets reglen skal afskaffes i forbindelse med, at »bestemmelserne om skattebegunstigelse af privat opsparing vil blive taget op til revision« og at der vil »blive fremsat forslag til en reform, der forbedrer arbejdsløshedsforsikringen og sygedagpengene«, vil tilsammen virke ganske godt i retning af en indkomst- og formueudjævning i den danske befolkning.
6. Og endelig, men ikke mindst, at »indsatsen for demokrati på arbejdspladserne må forstærkes«, kan i det lange løb indebære en eller anden form for økonomisk demokrati, socialdemokraternes vej til langsomt at ophæve de kapitalistiske virkninger af den private ejendomsret til produktionsmidlerne.

I denne fortolkning af nogle af de mest centrale punkter i protokollatet fremtræder det som et ganske klart program for den demokratiske socialisme, som socialdemokratiet bekendte sig til, og som tydeligst er nedfældet i principprogrammet og diskussionen omkring det i 1961. Under alle omstændigheder er det givet, at den politik, som mere eller mindre explicit indeholdes i protokol-

latet, ville de borgerlige partier sætte sig imod med næb og kløer, netop fordi den efter deres mening ville betyde en snigende socialisering.

Men protokollatet indeholder også punkter, som peger tilbage til perioden med samarbejdet med de borgerlige partier. Det gælder først og fremmest det udenrigs- og forsvarspolitiske afsnit, hvor socialdemokraterne følte sig forpligtet, og mente det oprigtigt, af medlemsskabet af Nato og af deres forsvarspolitiske aftaler med de borgerlige partier. Men det gælder også i høj grad boligpolitikken. Det siges direkte i protokollatet, at den lovgivning, som var resultatet af boligforliget med de borgerlige partier tidligere på året, og som skulle gælde for ti år, skulle gennemføres, idet SF kunne stå frit til denne lovgivning. At socialdemokratiet ikke blot forsøgte at undsige de aftaler, det havde indgået til andre sider, kan også forklares med den forsigtighed, som socialdemokraterne følte sig nødsaget til at udvise. Det socialistiske flertals bærekraft skulle afprøves, før man førte sig for stærkt frem. Derfor erklærede Krag straks efter forhandlingernes resultatløse afslutning i radioen, at SF ikke skulle betragtes som socialdemokratiets direkte støtteparti, men regeringens lovforslag ville blive fremlagt i folketinget til fri forhandling.⁸¹ Og derfor kunne Per Hækkerup i åbningsdebatten i begyndelsen af december berolige de danske erhvervsfolk, som måtte være grebet af nervøsitet i forbindelse med det nye flertal: der forstod ingen omvæltninger i Danmark, man behøvede ikke være bange for vældige revolutioner el. lign.⁸² Da Niels Matthiasen d. 3. marts 1967 sendte en bornholmsk tillidsmand et forslag til disposition til politisk beretning, startede han således: »Udgangspunktet må være valget den 22. november 1966. Vil det betyde revolution eller kun en fremskyndelse af de fremskridt, Socialdemokratiet altid har stået for? Det sidste det sandsynligste.«⁸³

I samme ånd skal det forstås, at det første større lovgivningsinitiativ, den socialdemokratiske mindretalsregering tog i det nye år, var skattereformen. Det var den, socialdemokratiet var gået til valg på. Nu var det muligt at få flertal for den i den form, som socialdemokraterne i deres valgkamp og i deres udtalelser fra kompetente forsamlinger havde givet udtryk for, at de helst ville gennemføre den: med kildeskatten, med en 10% merværdiafgift og dertil hørende sociale kompensationer og med afskaffelse af skattefradragsreglen.⁸⁴ SF'erne havde i forhandlingerne i november godkendt principperne i en sådan skattereform, selv om de havde svært ved at forlige sig med momsen. Der var derfor intet opsigtsvækkende ved, at regeringen i løbet af vinteren forberedte en sådan skattereform og fremlagde den i folketinget.

De komplicerede forhandlinger om skattereformen i marts 1967 på Store Kro og på Christiansborg skal der ikke her gøres nærmere rede for. Resultatet af forhandlingerne blev, at socialdemokratiet og SF gennemførte reformen sammen, mens de borgerlige partier måtte konstatere, at det åbenbart var alvor, at det socialistiske flertal skulle bruges. I forlængelse af S-SF-forliget blev der d. 12. marts udarbejdet en samarbejdsaftale mellem de to partier, således at der nu blev startet et formaliseret parlamentarisk samarbejde mellem dem. Efter en opremsning af skatteforligets enkelte dele, fortsætter aftalen med følgende ordlyd:

»Socialdemokratiet og Socialistisk Folkeparti indleder hermed et politisk samarbejde, hvis sigte er at gennemføre de reformer og løse de opgaver, de to partier efter deres programmer har en fælles interesse i. Herom er foreløbig aftalt følgende:

Der oprettes en boligfond, der skal støtte jordkøb og byggermodning, yde støtte ved udredning af boligindskud og finansiere erstatningsbyggeri ved sanering. På længere sigt skal fonden medvirke til finansiering af etagebyggeri. Det beregnes, at fonden i de første tre år får følgende midler stillet til rådighed: 1967-68: 100 mill. kr., 1968-69: 400 mill. kr., 1969-70: 500 mill. kr. -Der gennemføres en forbedret jordlovgivning, som også skal muliggøre en stærkt udvidet planlægning med henblik på jordens udnyttelse. Der tænkes indført frigørelsesafgift ved landbrugsjords overgang til anden anvendelse. Gennem en skærpet kapitalvindingsafgift gribes der ind mod jord-og grundspekulation. En skærpelse af afgifter på kapitalgevinster ved salg af fast ejendom vil ikke indbefatte parcelhuse. -For at sikre den nødvendige orientering mellem de to partier om lovgivningsarbejdet og dets forberedelse oprettes et kontaktudvalg, bestående af tre repræsentanter fra hvert parti.«⁸⁵

Samarbejdsaftalens materielle indhold adskiller sig fra protokollatet på to måder: dels er den ganske konkret og præcis i sine formuleringer, og dels koncentrerer den sig bortset fra skattereformen, om én mærkesag, jordlovgivningen. Efter at socialdemokratiet havde fået sin valgkampslag, skattereformen, i hus stort set i overensstemmelse med valgløfterne, var der nu kræfter og råd til at bruge arbejderflertallet til en lovgivning med socialistisk sigte. I hvert fald må indholdet i samarbejdsaftalens afsnit om jordlovene siges at have en socialistisk tendens. En offentlig boligfond, som skal støtte jordkøb og byggermodning, og som på længere sigt skal kunne medvirke til finansiering af etagebyggeri, må nødvendigvis indebære en voksende statslig og kommunal ejendomsret til jord, der anvendes til boligbyggeri, og til etagebyggeri. Selv om boligfondens størrelse skulle være beskeden i starten, var det meningen, at den skulle vokse med tiden. Også en jordlovgivning, som skal muliggøre en stærkt udvidet planlægning med henblik på jordens udnyttelse, indebærer en tendens til begyndende socialisering af jorden, idet der naturligvis må være tænkt på en offentlig planlægning. Desuden skal en frigørelsesafgift ved landbrugsjords overgang til anden anvendelse og en skærpet kapitalvindingsafgift overføre samfundsskabte værdier til det offentlige og lægge en dæmper på jord- og grundspekulation.

I løbet af marts måned 1967 blev det socialistiske flertal altså brugt til at gennemføre skattereformen, og mellem de to partier blev der indgået den aftale, som med hensyn til jordlovgivningen havde et vist socialistisk sigte. Dertil kom, at der nedsattes et kontaktudvalg mellem dem, således at lovgivningsarbejdet kunne forberedes i nogen grad i fællesskab. - Hvad var socialdemokraternes mening med denne konkretisering af samarbejdet med SF? Naturligvis var der forskellige opfattelser inden for partiet nu som i november 1966. Men når dele af den borgerlige presse betragtede skatteforliget som en sejr for finansminister Henry Grünbaum og et nederlag for Per Hækkerup (de to socialdemokratiske topforhandlere), fordi det ikke lykkedes denne at få et firkantet forlig ud af det og dermed yderligere compromittere SF⁸⁶, så er det at trække uenigheden i socialdemokratiet for skarpt op. Nogle socialdemokrater ønskede endnu fortrinsvis at bruge samarbejdet med SF til at bringe partiet »under ansvars åg« og dermed skabe politiske vanskeligheder for det, men det var stadigvæk »det socialistiske sigtes« motiv, der var fremherskende hos flertallet af de socialdemokratiske ledere, og det var stadigvæk dem, der havde initiativet og

indflydelsen i partiet. Ved 2. behandling af skattereformen d. 15. marts udtalte Krag bl.a.: »Det er klart, at --- jeg må erkende, at jeg har skiftet holdning til SF; det ville da være ganske håbløst og formålsløst for mig at hævde noget andet. Regeringen og mit parti har skiftet holdning til SF. Ja, det er indrømmet, klart indrømmet. Men vi har ikke ændret politik; den politik vi fører, det er den, der stod i socialdemokratiets på kongresserne vedtagne programmer, det var den, vi lagde op til ved valget, det var den politik, vi kæmpede for i valgkampen.«⁸⁷

Lørdag d. 18. marts holdt statsministeren tale i Studenterforeningen, og ved den lejlighed blev han bl.a. spurgt, hvordan punktet i socialdemokratiets program »fortsat tilpasning af ejendomsretten« skulle forstås. Ifølge Berlingske Tidende svarede Krag: »Det kan fortolkes på mange måder. Når vi nu har løst skattereformen, skal vi bl.a. tage fat på jordloven. I en sådan politik berøres ejendomsrettens indhold gennem planlægningen.« En anden tilhører ville vide, om statsministeren ville love ikke at gennemføre socialisering, og stadig ifølge Berlingske Tidende svarede Krag: »Jeg er meget letsindig i mange udtalelser, men et så altomfattende løfte vil jeg ikke give.«⁸⁸ Krag betragtede jordlovgivningen i samarbejdsaftalen som et stykke socialistisk politik, som arbejderflertallet skulle bruges til at gennemføre. - I et interview i Information spurgte Nan Henningsen Henry Grünbaum, hvad der var det vigtigste for ham: at bevare det socialistiske flertal eller at socialdemokratiet gik frem på SF's bekostning, hvortil Grünbaum uden tøven svarede: »Det socialistiske flertal er det vigtigste.«⁸⁹ - Og bag kulisserne drøftede regeringen d. 7. marts de igangværende skatteforhandlinger. Finansminister Henry Grünbaum sagde om forhandlingerne på Store Kro, at både han og Per Hækkerup havde bestræbt sig på at få både de radikale og de konservative med ind i et forlig sammen med SF. Han troede dog ikke, at de ved en afgørende forhandling ville have mod til at afslutte et skatteforlig, hvor SF også var med, og han mente derfor, at man allerede nu burde indstille sig på at søge gennemført et skatteforlig mellem S og SF. Krag erklærede bl.a. på mødet: »For så vidt vi kan få SF med til en merværdiafgift, må vi sikkert også have en forhandling med SF om en aftale vedrørende en mere langsigtet politik, idet tilslutningen til en merværdiafgift i sig selv er nøglen til selve skattereformen.«⁹⁰ Regeringen var altså allerede d. 7. marts indstillet på at slutte et skatteforlig med SF alene, hvis ingen af de borgerlige partier ville være med, og man var indstillet på at give SF noget for at gå med til merværdiafgiften. Ikke ét ord om, at SF skulle bringes under åget, og bladrygter om, at Grünbaum og Hækkerup skulle være uenige, blev på K. Axel Nielsens forespørgsel dementeret af Krag.⁹⁰ - I Aktuelt skrev Per Hækkerup i dagene d. 29., 30. og 31. marts en kronikserie om skatteforliget og samarbejdsaftalen med SF. Tonen i disse kronikker var overordentlig positiv over for samarbejdet mellem de to partier; her skal kun citeres et enkelt afsnit: »Der er ikke tale om, at Socialdemokratiet vil medvirke til andet og mere end fastlagt i partiets eget program. Til gengæld giver samarbejdet med SF en helt anden mulighed for at gennemføre dette program end tidligere, hvor de borgerlige partier-som regel de Radikale - satte visse grænser for virkeliggørelsen.«⁹¹

I marts måned 1967 afprøvede socialdemokratiet det socialistiske flertals bæredygtighed på en lovgivning, der ikke havde noget særligt socialistisk indhold, dels for at opfylde partiets vigtigste valgløfte, dels for at måle SF's evne til samarbejde. Det lykkedes. Nu var socialdemokraterne parate til at gå et skridt videre og udfylde rammerne i protokollatet for et af de vigtigste punkter: jordlovgivningen, og give den et socialistisk sigte. Det var stadig væk det positive motivs fløj i partiet, som førte an, og som nu oven i købet havde konsolideret sig. Hvorledes forsøgte socialdemokratiet nu ved konkret lovgivningsarbejde at fremme samarbejdsaftalens jordpolitik? - I løbet af sommeren og efteråret begyndte socialdemokraterne tydeligvis at udvise større forsigtighed, end deres handlinger og udsagn i marts lagde op til. På partiets årsmøde i Ålborg d. 16.-17. september indbød Krag til et bredt samarbejde i folketinget, og han understregede, at hans indbydelse ikke mindst gjaldt jordlovgivningen.⁹² Ved folketingets åbningstale d. 3. oktober gentog Krag sin indbydelse til en bred forhandling om udformningen af de nye jordlove. Han tilføjede, at han troede, at man ville opnå det frugtbare resultat ved en jordlovgivning, som var vedtaget af mere end to partier.⁹³ - Denne forsigtighed kan forklares på flere måder.

Efter marts-begivenhederne brød en intern strid i SF ud i lys lue. Mange ledende SF'ere, også nogle af folketingsgruppens medlemmer, var stærkt utilfredse med, at man havde været nødt til at stemme for moms'en og finansloven og dermed militærbevillingerne. De mente, at Aksel Larsen og hans fløj var alt for eftergivende i samarbejdet med socialdemokratiet, og de ønskede samarbejdsaftalen udmøntet, dvs. konkretiseret, og at SF selv skulle tage en række initiativer med stærkere socialistisk sigte over for socialdemokratiet. Striden kulminerede ved SF's kongres d. 16.-18. juni. Her opnåede venstrefløjen et klart flertal i hovedbestyrelsen, hvilket naturligvis vanskeliggjorde manøvremlighederne for folketingsgruppen, hvis flertal tilhørte højrefløjen. Den skarpe debat i SF fortsatte sommeren og efteråret igennem.

I den situation blev det efterhånden vanskeligere for socialdemokraterne at argumentere for en fremskyndelse af en politik med et mere socialistisk sigte. Det blev lettere for de borgerlige partier og aviser at påvise over for befolkningen, hvor usikkert et parlamentarisk grundlag den socialdemokratiske mindretalsregerings politik hvilede på, og at føre en forstærket socialistforskrækkelseskampagne. Det er næppe usandsynligt, at det såkaldte »SF under ansvars åg« - motiv vandt mere og mere indpas i de socialdemokratiske rækker i løbet af sommeren og efteråret, og at det kan have været en af årsagerne til partiets forsigtighed ved gennemførelsen af jordlovgivningen og ønsket om også at få et eller flere af de borgerlige partier med. Samtidig med at det naturligvis virkede yderligere befordrende på striden i SF, hvilket så igen gav motivet mere vind i sejlene.

Men også andre forklaringer kan der gives på socialdemokraternes øgede forsigtighed. Allerede i maj-nummeret af Verdens Gang gjorde Jens Kampmann opmærksom på, at det vel var utvivlsomt, at man med en jord- og planlægningsreform ville komme til at stå over for muligheden af en folkeafstemning som den i 1963.⁹⁴ På et ministermøde d. 24. oktober orienterede Krag sine kol-

leger om, at der foregik tosidede forhandlinger mellem S og SF om jordlovs-problemerne, men, sagde Krag, de to partier ville ikke gennemføre lovene alene af frygt for folkeafstemning som i 1963.⁹⁵ Det er afgørende for forståelsen af socialdemokraternes nølen og forsigtighed efter marts 1967 at gøre sig denne frygt for en folkeafstemning klar. Det var denne frygt mere end noget andet, som gjorde skridtet fra nogle nedfældede principper og nogle forslag i en samarbejdsaftale til en praktisk gennemført politik så vanskelig for socialdemokraterne. De vidste, at de borgerlige havde viljen og evnen til at standse progressive lovforslag med grundlovens bestemmelser om folkeafstemning. Det sad dybt i Krag og hans parti. Begivenhederne i 1963 skal med i billedet for at forstå situationen i 1967. Det gjorde det naturligvis ikke bedre, at SF var ved at blive en usikker samarbejdspartner. Men det var ikke afgørende og dermed heller ikke »SF-under-åget«-motivet.

Denne opfattelse understøttes af diskussionen på et socialdemokratisk hovedbestyrelsesmøde kort før årsmødet i Ålborg. Her blev det slået fast, at der ikke var sket noget brud på socialdemokratiets linie, men en hurtigere gennemførelse af dets politik på de områder, hvor S og SF har sammenfaldende synspunkter. Man ønskede at gøre op med afhængigheden af de borgerlige partier, og man havde svært ved at tro, at SF ville bryde samarbejdsaftalen, og man ønskede det heller ikke. Tvært imod ønskede man, at aftalen skulle gælde i tre år.⁹⁶ - Ingen bemærkninger på mødet, som kunne støtte »SF under ansvarets åg«-teorien. Tværtimod. - Opfattelsen støttes også af, at ministrene i diskussionerne på regeringsmøderne i slutningen af november og begyndelsen af december fremførte beklagelser over spængningen i SF og udtrykte ærgrelse over, at arbejderflertallet åbenbart ikke kunne fortsætte.⁹⁷ Ved folketingsdebatten d. 15. december 1967 før afstemningen om devalueringens følgelove, som medførte arbejderflertallets forlis og regeringens fald, søgte Erik Sigsgaard begrundelsen for socialdemokratiets stædige fastholden ved sine forslag i, at man ønskede at få SF udslettet.⁹⁸ Den samme tanke gav Preben Wilhjelms udtryk for: »Baggrunden var udelukkende partiets interne magtkamp og Per Hækkerups sammenkædning af denne magtkamp med bestræbelserne for at ødelægge SF, om det så skulle koste regeringsmagten.«⁹⁹ Hvis dette virkelig skulle have været *hovedmotivet*, måtte det dog have nedfældet sig stærkere i det socialdemokratiske kildemateriale.

Da socialdemokraterne i november 1966 konstaterede, at der fandtes et arbejderflertal i det nye folketing, besluttede de at udnytte dette flertal, om muligt i en fællesregering med SF. Begrundelsen var bl.a., at man ville binde SF til et ansvar og dermed undgå en overbudspolitik til venstre for socialdemokratiet; men først og fremmest var den ændrede holdning udtryk for et ønske hos de fleste ledende socialdemokrater om at gennemføre en politik, som var mere i overensstemmelse med de principper, som var nedfældet i de socialdemokratiske programmer om den demokratiske socialisme. I begyndelsen førte socialdemokraterne sig forsigtigt frem. Det fremgår bl.a. af protokollatets vage indhold: men da skattereformen var i hus i marts måned, var man indstillet på at tage skridt til reformer med mere socialistisk indhold, blandt andet nogle jord-

reformer. Den socialdemokratiske forsigtighed parret med SF's venstrefløjs utålmodighed medførte i løbet af foråret en stadig voksende spænding i SF. Efter SF's kongres i juni følte socialdemokraterne en stigende usikkerhed over for samarbejdets holdbarhed, og de slog igen ind på en forsigtigere politik. Det forstærkede atter SF's venstrefløjs utilfredshed med samarbejdet og striden i SF. Muligvis indebar det også en større indflydelse i socialdemokratiet for de kræfter, som hovedsageligt havde ødelæggelsen af SF som motiv for samarbejdet. Da regeringen devaluerede kronen i slutningen af november og satte debatten om devalueringens følgeløse i gang, var løbet i virkeligheden kørt. Ingen troede længere rigtigt på, at samarbejdet kunne fortsætte. Afstemningen d. 15. december var en naturlig følge af en lang udvikling, som startede i marts 1967, da mange socialdemokrater troede og håbede, at *nu* skulle der føres demokratisk socialistisk politik i Danmark. Arbejderflertallets hurtige forlis og korte levetid skyldtes først og fremmest, at ingen af de to partier var parate til at gå ind i samarbejdet med så kort varsel. Man havde ikke i forvejen fået diskuteret en fælles politiks mulige indhold og strategi. Og man tvivlede på oprigtigheden i modpartens motiver. For socialdemokratiet gælder tillige, at man i løbet af 1960'erne, specielt efter 1963, i endnu højere grad end før havde forsømt at fastholde ideologien og principperne over for vælgerne og medlemmerne og i stedet havde forsvaret og idealiseret de kompromiser, som blev indgået med de borgerlige partier. Socialdemokraterne mærkede derfor, at de havde svært ved at forklare mange af deres vælgere og medlemmer, at man nu kunne samarbejde med SF om en mere socialistisk politik, og at en ren socialdemokratisk politik indebar bevægelsen hen mod et demokratisk socialistisk samfund. Der skulle tid til omstillingen, og den ville SF's venstrefløj ikke give dem, for det kunne betyde en udvanding af SF's politik.

Socialdemokratiet i opposition 1968-1971

I det foregående har socialdemokratiets teoretiske holdning i perioden 1960-1966 og dets praktiske politik i 1966-1967 været belyst. Det ville være rimeligt derefter at undersøge den socialdemokratiske oppositionspolitik under den borgerlige regering. Det tillader tiden desværre ikke i denne omgang. I stedet skal der gøres nogle få bemærkninger om videreførelsen af den teoretiske debat i partiet om den demokratiske socialisme, specielt om industrielt og økonomisk demokrati.

På socialdemokratiets årsmøde i Århus 1968 blev det besluttet at nedsætte et erhvervspolitisk udvalg. Det fik Jens Kampmann som formand. Det skulle dels formulere et afsnit til partiets nye arbejdsprogram, som skulle vedtages på kongressen i 1969, og dels komme med en samlet betænkning i forbindelse med årsmødet i 1970. I debatten på kongressen d. 15.-19. juni 1969 indgik udvalgets foreløbige tanker og forslag. Krag's politiske tale d. 16. juni indeholdt bl.a. følgende sætninger: »Der bør endvidere foretages en vurdering af virksomheden inden for forsikringsselskaber, pengeinstitutter, apotekervæsen og andre for forbrugerne vigtige områder med henblik på at undersøge, hvilke fordele der kan op-

nås ved at inddrage områder heraf under offentlig ledelse. Resultatet af denne vurdering skal indeholdes i det erhvervspolitiske udvalgs betænkning, der udkommer om et år.«¹⁰⁰ Det arbejdsprogram, som kongressen vedtog, »Det nye Samfund, 70'ernes politik«, er stærkt præget af et ønske om, at det offentlige i højere grad skal styre samfundsudviklingen og gøre det på en sådan måde, at de tekniske fremskridt og den stigende produktion kommer hele befolkningen til gode i en rigere menneskelig tilværelse, i stedet for at udviklingen fører til et menneskefjendtligt produktionssamfund med en voksende indflydelse fra store og delvis udenlandske beherskede koncerner.¹⁰¹ Planlægning og styring fra samfundets side er nøglebegreber, som går igen i stort set alle afsnit. I det økonomiske liv skal styringen foregå ved større offentlig kontrol med kapitaldannelse og investering. I det særlige erhvervspolitiske afsnit »Et samfund i udvikling og forandring« hedder det, at kapitaldannelsen i samfundet må øges, bl.a. ved oprettelsen af kollektive fonds, og at der skal oprettes en offentlig investeringsbank, som skal dirigere midlerne fra de offentlige fonds, fra den statslige lånoptagning i udlandet og fra en postsparebank.¹⁰² - Om den socialdemokratiske erhvervspolitik i sin helhed siger programmet, at den »har som mål ved et stærkt samfunds medvirken at sikre det enkelte menneskes tryghed og trivsel i denne udvikling mod større velstand, og at skabe et bæredygtigt erhvervsliv, hvor alle er ligeberettigede deltagere i kraft af demokrati på arbejdspladsen og et udviklet økonomisk demokrati.«¹⁰³

Disse tanker blev straks fulgt op i en debatbog, hvori en række ledende socialdemokrater redegjorde for deres synspunkter på hver sit område, og hvori Jens Kampmann uddybede sine tanker om økonomisk demokrati og en kollektiv investeringsbank.¹⁰⁴ De blev videre fulgt op på årsmødet i Århus 1970, hvor partiets erhvervspolitik stod i centrum for debatten. Dels vedtog årsmødet en udtalelse om »en aktiv erhvervspolitik og økonomisk demokrati« og dels blev der i forlængelse af årsmødet udsendt et omfattende debatoplæg »Erhverv og samfund«, hvor de erhvervspolitiske tanker og forslag blev uddybet og konkretiseret.¹⁰⁵ Det vil føre for vidt her at komme nærmere ind på disse tanker og forslag. Blot skal det afslutningsvis nævnes, at de sammen med de tanker og forslag, som fagbevægelsen i nogenlunde samme tidsrum arbejdede med¹⁰⁶, udgør grundlaget for de mere konkrete forslag om økonomisk demokrati, som socialdemokratiet har fremsat i begyndelsen af 1970'erne. Det er forslag, som det har særdeles vanskeligt ved at komme igennem med, dels fordi de mødes med modstand både fra de borgerlige partier og fra venstrefløj, dels fordi befolkningen har svært ved at interessere sig for særligt for ideerne i det økonomiske demokrati, ikke mindst fordi socialdemokraterne i så mange år har forsømt konsekvent at fremhæve de langsigtede ideologiske mål, som indeholder en reformpolitik med bevægelse hen mod et socialistisk samfund, på bekostning af de nære, kortsigtede mål, som nødvendiggør kompromiser med borgerlige partier og forsvar af disse kompromiser. Men det er også forslag, som socialdemokraterne mener på længere sigt vil føre den rigtige vej: mod det socialistiske samfund. Og det er vigtigt at gøre sig klart. Som Krag siger det: »Socialdemokratiet vil fortsætte kampen for reformer og gradvis ændring af

samfundet i socialistisk retning og med stadig anvendelse af de demokratiske principper. Ved næste korsvej møder vi selve det økonomiske demokrati.«¹⁰⁷

Afslutning

Socialdemokratiet var og er et *reformistisk* parti. Men det er ikke, som hævdet, et *borgerligt* reformistisk parti, der principielt ikke vil gå længere end de borgerlige partier i sin reformpolitik. Socialdemokratiet er et *socialistisk* parti i den forstand, at det i sine programmer og udtalelser sigter mod at omdanne det danske samfund til et demokratisk socialistisk samfund, det vil sige et samfund, hvor der er demokrati på alle samfundets områder, også det økonomiske. Det kan konstateres i alle debatter omkring kongresser, årsmøder og andre særlige lejligheder, også i 1960'erne, ikke mindst omkring debatten om principprogrammet i 1961. Og det kan konstateres under S-SF flertallet fra november 1966, da socialdemokraterne viste sig villige til at samarbejde med SF'erne for at føre en mere markeret socialdemokratisk politik, dvs. en mere socialistisk præget politik, til og med foråret 1967, da de konkretiserede denne politik. - Socialdemokraterne har imidlertid svært ved at præcisere de midler, hvormed det socialistiske samfund nås. At det skal ske ad reformernes vej og inden for det parlamentarisk-demokratiske systems rammer er klart nok. Men indebærer det, at produktionsmidlerne overgår fra privateje til samfundseje? Og på hvilken måde? Omkring 1961-programmet syntes de fleste ledende socialdemokrater at have ment, at det socialistiske samfund kunne nås uden det offentliges overtagelse af produktionsmidlerne. Hvad det kom an på var først og fremmest at udhule ejendomsretten og sikre samfundet *råderetten* over produktionsmidlerne uden direkte overtagelse af dem. Så ville målet, den konsekvente politiske, økonomiske, sociale og kulturelle lighed mellem samfundets medlemmer, kunne nås. I 1975 synes socialdemokraterne ikke længere at være så sikre på det. I hvert fald skriver de i deres oplæg til det nye principprogram, som skal vedtages på partiets kongres i sommeren 1977: »Den endelige målsætning er fælleseje af produktionsmidlerne. For socialdemokratiet er socialisme konsekvent gennemført politisk og økonomisk demokrati. Derfor er socialdemokratiet et socialistisk parti.« --- »Arbejderbevægelsens kamp for folkestyre og social retfærdighed er ikke afsluttet før ejendomsretten til produktionsmidlerne er fælles for alle ---.«¹⁰⁸ Klarere kan det vist ikke siges: socialdemokratiet opfatter og opfattede sig selv om et socialistisk parti - og er det også i teorien.

Anderledes forholder det sig med partiets praktiske politik. I 1960'erne som før og senere har socialdemokratiet anset det for en nødvendig politik at bruge sin styrke og indflydelse på at administrere det danske kapitalistiske samfund og derved afbøde systemets værste skavanker for de svage i samfundet. Denne politiske praksis har medført, at socialdemokratiet ofte har gennemført love og følt sig nødsaget til at forsvare dem, skønt de lå et stykke fra indholdet i princip- og arbejdsprogram. Afstanden mellem teori og praksis blev i årene 1964-66 for stor, så stor, at partiet ved kommunevalget 1966 mistede en del stemmer til SF, og at der inden for partiet dannedes en opposition, Socialdemokratisk Samfund,

hvilket tilsammen bragte socialdemokraterne til så megen besindelse, at de efter folketingsvalget i november 1966 var villige til at føre en politik, som var mere i overensstemmelse med partiets program. Men også under arbejderflertallet var der for socialdemokraterne grænser for reformpolitikens hast og omfang. Socialdemokraterne lærte, at heller ikke med et socialistisk flertal laver man samfundets struktur om fra dag til dag. Det er det kapitalistiske borgerlige samfund for velkonsolideret til. Og det er socialdemokraternes dilemma, at de bidrager til denne konsolidering af det kapitalistiske samfund, ved at afbøde dets mest iøjnefaldende mangler, samtidig med at de i teorien ønsker det fundamentalt forandret.

Hvis socialdemokraterne indså dette dilemma klart, ville de måske være mindre tilbøjelighed til selv i de mest umulige situationer at påtage sig regeringsmagten i Danmark. Og mere tilbøjelige til i alle situationer, også før et valg, at fastholde og forklare deres socialistiske målsætning for befolkningen som et alternativ til den borgerlige ideologi. Det ville måske give nederlag på kort sigt. Men sejr i det lange løb - for partiet og den demokratiske socialisme. - Hvis man da overhovedet kan reformere et samfund ind i socialismen?

Denne artikel er som nævnt i indledningen kun foreløbig. Den udtrykker en opfattelse blandt andre. Og den forbigår væsentlige sider af den socialdemokratiske politik i 1960'erne: partiets holdning til de udenomsparlamentariske bevægelser og partiets uddannelsespolitik, for at nævne nogle centrale punkter. Dertil kommer, at den kun bevæger sig i partiets top. En dyberegående undersøgelse måtte også medtage debatten ude i partiets forskellige grene: vælgerforeninger, ungdomsorganisationer, faglige foreninger osv.

Artiklen er også foreløbig, fordi meget væsentligt kildemateriale endnu ikke har kunnet bruges. Kun spredt har der f.eks. været adgang til referater af partiets hovedbestyrelses- og forretningsudvalgsmøder. Først da artiklen var skrevet, blev disse referater overført til ABA, og en hurtig gennemgang af materialet kan i alt væsentligt bekræfte teserne i denne artikel. Referater af folketingsgruppens møder har heller ikke været benyttet, ligesom der naturligvis ikke har været tid til en systematisk gennemgang af de socialdemokratiske og eventuelt andre dagblade. - For den fremtidige forskning i arbejderbevægelsens nyeste historie skal der til slut peges på en meget spændende og væsentlig kildegruppe, som det heller ikke af tidsmæssige grunde har været muligt at benytte: interviews med politikere, som var med i 1960'ernes politik.

Noter

1. Hans Erik Avlund Frandsen: Socialdemokratiet, kapitalismen og arbejderklassen 1945-76. - Politiske arbejdstekster. Den borgerlige offensiv og arbejderbevægelsen s. 72-73, nr. 10, jan. 1977.
2. Jens Otto Krag: Kritik af de 6 foredrag. - Dansk Arbejderbevægelse. Seks foredrag --- s. 81-82. SFAH's publikationsserie nr. fem. 1976.
3. Anker Jørgensen: Arbejderen i det moderne industrisamfund. Søren Hansen og Erik Stubtoft (red.): I stedet for klassesamfundet s. 82. AOF 1971. (Det er en skam, Hans Erik Avlund Frandsen åbenbart ikke kender den bog!).
4. Jens Otto Krag og K. B. Andersen: Kamp og fornyelse. Socialdemokratiets indsats i dansk politik 1955-71, s. 188. Fremad 1971.
5. Statistisk tiårs oversigt 1970, s. 25.
6. Harald Westergaard Andersen: Dansk politik i går og i dag. Fra tredivers krisen til EF, s. 164. Fremad, ny udgave 1972.
7. som 5, s. 59.
8. Steen Busck og Asger Jepsen: Arbejderbevægelsen under den kolde krig og højkonjunkturen. Dansk arbejderbevægelse. Seks foredrag ---, s. 72. SFAH's publikationsserie nr. fem. 1976.
9. som 6, s. 164.
10. som 4, s. 156.
11. samme s. 161.
12. Vejen frem. Socialdemokratiet. Pjece udgivet 1961. Programmet findes også i K. B. Andersen m.fl. (red.): Idé og hverdag s. 162-171, AOF 1961. Sidetallene refererer til denne udgave.
13. K. B. Andersen m.fl. (red.): Idé og hverdag, s. 161-162. AOF 1961.
14. Claus Bryld: Det danske socialdemokrati og revisionismen. Bd. 2: fra 1914 til 1930'erne, s. 160. GMT og SFAH 1976.
15. som 4, s. 164-166.
16. Referater af programkommissionens møder. Socialdemokratiets arkiv. Kasse 21 og 22. Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv (ABA).
17. Socialdemokratiets arbejdsprogram. Idé og hverdag. Pjece udgivet 1961. Programmet findes også i K. B. Andersen m.fl. (red.): Idé og hverdag s. 173-181. AOF 1961. Her s. 173 og 174.
18. som 13, s. 13 og 14.
19. Viggo kampmann: Vore arbejdsopgaver i sekstiårene, s. 19. Pjece uden år, men formentlig 1960.
20. Nan Henningsen: Er farven falmet? s. 50. En række interviews med ledende socialdemokrater i Aktuelt's tillæg Weekend i august-december 1960. Udgivet af Socialistisk Debat. 1961.
21. samme s. 4.
22. samme s. 47.
23. som 5, s. 59.
24. som 5, s. 24.
25. som 5, s. 43-45.
26. som 5, s. 69.
27. som 5, s. 11.
28. Vagn Oluf Nielsen: Danmarks første arbejderflertal, s. 14-15. Fremad 1974.
29. samme s. 11.
30. som 4, s. 248-256.
31. Nye fremskridt gennem samfundssolidaritet. Socialdemokratiets kongresudtalelse 1965. Uden sidetal.
32. I debatbogen Idé og hverdag (se note 13) skrev Anker Jørgensen, som dengang var formand for Lager- og Pakhusarbejdernes Forbund, et kapitel om industrielt demokrati. Han gik her ind for, at arbejde og kapital burde ligestilles, når det drejede sig om beslutninger, der blev truffet i virksomhederne (s. 46).
33. Bl.a. Ivar Nørgaard, dengang Aktuelt's chefredaktør, som i en artikel i Verdens Gang nr. 5, september 1963, fandt det nødvendigt at definere begreberne økonomisk og industrielt demokrati: »Økonomisk demokrati betyder medbestemmelse via ejendomsretten, det kan f.eks. være gennem stats- eller kommunal ejendomsret, gennem kooperative selskaber, hvis formål

fastsættes af samfundet eller en kollektiv gruppe. For sådanne virksomheder er det private profitmotiv altså afskaffet og er erstattet af et samfundsmæssigt eller kollektivt formål. - Ved industrielt demokrati forstår jeg derimod, at de ansatte har større eller mindre medbestemmelse over virksomhedens dispositioner, uanset om ejendomsretten er privat eller kollektiv.» (s. 142).

34. Kongresprotokol 1965. (utrykt) ABA.
35. som 31.
36. Socialdemokratiet. Fortid, nutid, fremtid. Uden år og uden sidetal. Her især næstsidste side.
37. som 28, s. 11 og 14-15.
38. Tage Kaarsted: Dansk politik i 1960'erne, s. 67-70. Gyldendal 1969.
39. som 4, s. 299 og 303-305 o.a.s.
40. samme s. 312-313.
41. samme s. 164-166.
42. Socialdemokratiets arkiv. Folketingsvalget 1964. Kasse 313. ABA.
43. Politisk anerkendelse af SF. Udtalelse og redegørelse udarbejdet af DSU i Hovedstaden. Maj 1965. Uden sidetal.
44. Holger Eriksens tryksag har ikke noget navn. Den findes på ABA ved materialet om kongressen i 1965.
45. som 34.
46. Holger Eriksen: Efter den 8. marts. Verdens Gang nr. 5 maj 1966, s. 139-141.
47. Socialdemokratiets arkiv. Krag's materiale om SDS. Kasse 365. ABA. At Krag tillagde dette møde overordentlig stor betydning, viser det forhold, at han selv tog et detaljeret referat af mødet, til forelæggelse i partiets hovedbestyrelse.
48. Findes i Krag's arkiv, kasse 365.
49. På vej mod nye mål. Pjecen udgivet af socialdemokratiet. Efteråret 1966. Pjecen indeholder bl.a. artikler af Krag og finansminister Henry Grunbaum, og det fremgår klart, at socialdemokratiet fremsætter lov om kildeskat med skattefradragreglens bevarelse, *selv om* partiet gik ind for dens afskaffelse.
50. som 4, s. 318.
51. som 47.
52. som 4, s. 318.
53. som 4, s. 322.
54. Se f.eks. Hans Erik Avlund Frandsen (note 1) s. 54-55, og Preben Wilhjelm: »Arbejderflertallets« politik. Harry Mortensen (red.): »Arbejderflertallet«, s. 97. Røde Hane 1969.
55. Rekonstruktionsforsøget bygger først og fremmest på følgende materiale:
J. O. Krag og K. B. Andersen: Kamp og fornyelse (note 4) s. 323-327 (Det er K.B.A., der har skrevet det pågældende afsnit).
Aksel Larsen: Aksel Larsen ser tilbage, s. 159-172, Rhodos 1970.
»Aktuelt« for d. 24.-27. november 1966.
Gert Petersen: Fire dage med højspænding. SF-bladet d. 30. november 1966.
56. F.eks.: som 4 s. 323 og Aktuelt d. 24.11. 1966.
57. Aksel Larsen: Aksel Larsen ser tilbage, s. 162, Rhodos 1970.
58. Forhandlingsprotokol for ministermøde. D. 23. november 1966. ABA.
59. Aktuelt d. 25.11. 1966.
60. Aktuelt d. 25.11. 1966. Desuden Politiken og Information samme dag.
61. Politiken d. 25.11. 1966.
- 62a. som 57, s. 171.
- 62b. Preben Wilhjelm: »Arbejderflertallets« politik. (note 54) s. 97 og 99.
63. Aktuelt d. 25.11. 1966.
64. som 4 s. 325.
65. som 57 s. 168.
66. Bl.a. Politiken d. 25.11. 1966 og Børge Outzen's leder i Information samme dag.
67. som 4 s. 325.
68. samme s. 322.
69. F.eks. Krag i Aktuelt's mandagsdebat d. 3. december 1966.

70. Jens Kampmann: Det socialistiske flertal. Verdens Gang, januar 1967, s. 4.
71. Folketingstidende 1966/67, 2. samling I, spalte 149-150.
72. som 58. D. 25. november 1966. Det skal bemærkes, at Risgaard Knudsen førte forhandlingsprotokollen i denne periode!
73. samme d. 23. november 1966.
74. J. O. Krag's arkiv. ABA.
75. Socialdemokratiets arkiv. Folketingsvalget 1966, Kasse 756. ABA.
76. som 62B s. 99.
77. Wilhelm Christmas-Møller: Da myten om »Den Røde Krag« blev til (II). Økonomi og politik, nr. 1, 1974, s. 3-22, her s. 22. I del af artiklen stod i Økonomi og politik, nr. 4, 1973, s. 305-342.
78. som 75. Protokollatet er vedlagt Niels Mathiassens brev til de socialdemokratiske tillidsmænd. - Den mest korrekte gengivelse af protokollatet findes i Harry Mortensen (red.): »Arbejderflertallet«, s. 68-69.
79. som 4 s. 328.
80. som 62B, s. 98-103; citat s. 101.
81. som 4 s. 326. 82. som 71.
83. Socialdemokratiets arkiv. ABA.
84. som 49; desuden: Udtalelse fra socialdemokratiets årsmøde i Odense d. 3.-4. september 1966. Skattereform med kildekat nu. Socialdemokratiets arkiv. Årsmødet 1966, Kasse 361. ABA.
85. Samarbejdsaftalen mellem S og SF findes i to forskellige udgaver. Sommeren og efteråret igennem gav den anledning til en voldsom fortolkningsdebat inden for SF. Hele striden i SF skal ikke behandles i denne artikel, kun for så vidt den virker ind på socialdemokraternes opfattelse af samarbejdet med SF. Samarbejdsaftalen er her gengivet fra den socialdemokratiske partihistorie, note 4, s. 340-341.
86. f.eks. Ekstrabladet d. 13. marts 1967.
87. Folketingstidende 1966-67, 2. samling II, spalte 2828.
88. Berlingske Tidende, d. 19.3. 1967.
89. Information d. 18.-19. marts 1967.
90. forhandlingsprotokol for ministermøder. D. 7. marts 1967.
91. Aktuelt d. 31.3. 1967. Per Hækkerups tre kronikker havde overskrifterne: Hvad skete der i de ni beveggede dage? (d. 29.3. 67). Perspektivet i S-SF samarbejdet (d. 30.3. 67). Hvor langt kan S og SF samarbejde? (d. 31.3. 67).
92. Socialdemokratiets arkiv. Årsmøde 1967, Kasse 361. Statsminister J. O. Krag's tale, s. 9. ABA.
93. Folketingstidende 1967-68, 1. samling, spalte 17-18.
94. Verdens Gang, nr. 5, maj 1967, s. 140.
95. Forhandlingsprotokol for ministermøder. D. 24. oktober 1967. ABA.
96. J. O. Krag's arkiv. Kasse 360. ABA.
97. Forhandlingsprotokol for ministermøder. D. 19. november, d. 28. november og især d. 12. december 1967.
98. Folketingstidende 1967-68, 1. samling, spalte 2644-45.
99. som 62B s. 113.
100. Socialdemokratiets arkiv. Kongresprotokol 1969. ABA.
101. Det nye Samfund. 70'ernes politik. Socialdemokratiets 30. kongres 1969, især s. 3.
102. samme, s. 38.
103. samme, s. 37.
104. K. B. Andersen m.fl. (red.): Mål og midler. Socialdemokratiet i 1970'erne, s. 64-69. Fremad 1969.
105. Erhverv og samfund. Program for en aktiv erhvervspolitik. Oplæg fra socialdemokraternes erhvervspolitiske udvalg 1970.
106. Ib Koch-Olsen: Kampens Gang. LO gennem 75 år, 1898-1973, s. 455-483. Kapitlet om økonomisk demokrati skrevet af Viggo kampmann. København 1973.
107. som 2.
108. Solidaritet, Lighed og Trivsel - en samfundsdebat. Socialdemokratiets principprogramudvalg 1975. s. 8 og 16.

Kilder og litteratur

Arkivalier (ABA)

Socialdemokratiets arkiv:

Referater af programkommissionens møder 1957-61, kasse 21-22.

Folketingsvalget 1964, kasse 313.

Kongresprotokol og -materiale 1965.

Krags materiale om SDS 1966, kasse 365.

Hovedbestyrelsesmøde 1966, kasse 360.

Årsmødet 1966 og 1967, kasse 361.

Folketingsvalget 1966, kasse 756.

Kongresprotokol og -materiale 1969.

Ministermødeprotokol 1966-67.

Aviser og tidsskrifter o.l.

Aktuelt 1966-67.

Berlingske Tidende 1967.

Ekstrabladet 1967.

Folketingstidende 1966-68.

Information 1966-67.

Politiken 1966.

SF-bladet 1966.

Verdens Gang 1966-67.

Litteratur

Harald W. Andersen: Dansk politik i går og i dag. Fra tredivernes krise til EF, 1972.

K. B. Andersen (red.): Idé og hverdag, 1961.

K. B. Andersen (red.): Mål og midler. Socialdemokratiet i 1970'erne, 1969.

Claus Bryld: Det danske socialdemokrati og revisionismen, bd. 2: Fra 1914 til 1930'erne, 1976.

Wilhelm Christmas-Møller: »Da myten om »Den røde Krag« blev til«, Økonomi og Politik 1973, s. 305-42, 1974, s. 3-22.

Det nye samfund. 70'ernes politik. Socialdemokratiets 30. kongres 1969.

J. Engberg m.fl.: Dansk arbejderbevægelse. Seks radioforedrag med kritik af J. O. Krag, Ib Nør-lund og Gert Petersen, 1976.

Erhverv og samfund. Program for en aktiv erhvervspolitik. Oplæg fra socialdemokraternes er-hvervspolitiske udvalg, 1970.

H. E. Avlund Frandsen: »Socialdemokratiet, kapitalismen og arbejderklassen 1945-76«, Poli-tiske Arbejdertekster nr. 10, 1977, s. 14-85.

H. Grünbaum m.fl.: På vej mod nye mål, 1966.

Søren Hansen og Erik Stubtoft (red.): I stedet for klassesamfundet, 1971.

Nan Henningsen: Er farven falmet? Interviews med ledende socialdemokrater, 1961.

Tage Kaarsted: Dansk politik i 1960'erne, 1969.

Viggo Kampmann: Vore arbejdsopgaver i sekstiårene, u.å. (1960?).

J. O. Krag og K. B. Andersen: Kamp og fornyelse. Socialdemokratiets indsats i dansk politik 1955-71, 1971.

Ib Koch-Olsen: Kampens Gang. LO gennem 75 år 1898-1973, 1973.

Aksel Larsen: Aksel Larsen ser tilbage, 1970.

Harry Mortensen (red.): Arbejderflertallet, 1969.

Vagn Oluf Nielsen (udg.): Danmarks første arbejderflertal, 1974.

Politisk anerkendelse af SF. Udtalelse og redegørelse udarbejdet af DSU i hovedstaden, 1965.

Socialdemokratiet. Fortid, nutid, fremtid, u.å.

Solidaritets, Lighed og Trivsel - en samfundsdebat. Socialdemokratiets principprogramud-valg, 1975.

Statistisk tiårs oversigt, 1970.

Vejen Frem. Socialdemokratiet, 1961.

Summary

The question is asked, whether the Danish Social Democratic Party is a socialist party or not. In order to discuss the question the politics of the Social Democratic Party in the 1960's are examined, in theory and in practice. Importance is specially attached to analysing the discussions in the party in relation to its congresses, which take place every fourth year, and which are always accompanied by political programs or statements. The congress in 1961 is specially interesting, because the Social Democratic Party on that occasion passed a new manifesto of principles in stead of that of 1913. Although the new manifesto was not so clearly socialistic as the old one, it is obvious that the Social Democratic Party still professed a socialisme with democratic socialist aims. The debate in the party about 1961 shows this clearly. But it also shows, how uncertain the Social Democrats were about the ways to get the aims. Would it be necessary that the state somehow took over the means of production to build up a society of equality and without economic exploitation? Or could there be other ways to socialism? After all the Social Democrats in the early 60's wanted to work for changing the capitalistic society in socialist direction, but it had to take place within the framework of the parliamentary, democratic system.

In practical political life the Social Democratic Party in the beginning of the 1960's co-operated with the small social-liberal party, Det radikale Venstre, - until 1964 in office together. During the period 1964-66 some change in the political co-operation took place in the Danish parliament (folketinget), partly because Det radikale Venstre approached the other non-socialist parties, especially Venstre, partly because the Social Democratic Party changed its attitude to the Socialist Folksparty (SF) during the summer 1966. It happened after the great Social Democratic defeat at the local election in March 1966 and after some pressure from SDS, a new Social Democratic organisation, which wanted an opening to SF.

When SD and SF won the majority in folketinget together at the general election in November 1966, there was a possibility to use the majority. Jens Otto Krag, primeminister and leader of SD, at once started negotiations with the leaders of SF, among others Aksel Larsen, aiming at a co-operation in government. The Social Democratic and the Trade Union's (L.O.) leaders accepted the negotiations, probably with different motives. Most of the party-leaders wanted to use the new majority, a socialist majority for the first time in Danish history, to conduct a cleaner Social Democratic policy in agreement with the manifesto of principles, that is a policy with a certain socialist aim. Others, especially the L.O.-leaders, wanted primarily to use the co-operation with SF to bind the party to a political responsibility, which would make it more difficult to offer an alternative to the left of the Social Democratic Party.

The negotiations about the co-operation in government between SD and SF failed, especially because of different opinions about foreign politics. The Social Democratic minority-government continued, now supported by SF. When the Social Democratic party had carried through their tax-reform in March 1967, hesitatingly supported by SF, the two parties entered into a written political agreement. In this the Social Democratic Party showed her will to conduct a more socialist policy, especially in land-problems. But during the summer 1967 an increasing split arose in SF, where a very strong left-wing group wanted to bind the group in folketinget to a more active policy to force the Social Democrats to a clearer socialist reform-policy. The split in SF and the fear that the non-socialist parties should bring a land-bill to a referendum - as in 1963 - resulted in a very cautious Social Democratic policy in the new session of folketinget in the autumn 1967, and little by little the Social Democrats had to realize that the co-operation with SF did not give possibilities to conduct the more socialist policy, which many had wanted. Those who wanted »SF subjugated« got more influence in the party, and in December the co-operation was stopped, SF was disrupted, and parliament was dissolved. The election gave a vast non-socialist majority.

The social Democratic Party is in theory a reformistic socialist party. But as the leaders want to administrate the capitalistic society in order to remedy its worst defects for the weak part of the population, it is difficult for them to express socialist aims clearly and to pursue the aims in practical policy.